

Небіж Рамо

Дені Дідро

(З французької переклав Валеріан Підмогильний)

Vertumnis, quotquot sunt, natus iniquis.[\[1\]](#)

Horat., Lib. II, Satyr. VII.

У мене звичка – ходити о п'ятій годині ввечері на прогулянку в Пале-Рояль[\[2\]](#), байдуже в годину чи негоду. І мене завжди можна побачити там самотнім і замріяним на аржансонській лаві[\[3\]](#). Я веду сам із собою розмову про політику, кохання, смаки й філософію; своєму розумові даю цілковиту волю, дозволяю йому впасти за першою-ліпшою мудрою й безглуздою думкою так само, як наші молоді гультаї впадають на алеї Віри за пустотливою, співучою, гостроокою, задирливою куртизанкою, кидають одну задля другої, до всіх підступаються, жодної не тримаються. Мої думки – то мої повійниці. Коли холодно надто або дощ великий, я прихищаюсь у кафе "Регентство". Там розважаюсь, споглядаю на гру в шахи. Париж – те місце у світі, а кафе "Регентство" – те місце в Парижі, де в цю гру найкраще грають – адже в Рея[\[4\]](#) змагається глибокий Легаль, спритний Філідор, поважний Майо, тут побачиш найдивніші ходи й почуєш найгірші вислови, бо коли можна бути розумною людиною і великим гравцем у шахи, як Легаль, то можна також бути великим гравцем у шахи й дурнем, як Фубер та Майо[\[5\]](#). Якось сидів я там у пообіддя, багато дивився, говорив мало, а слухав якнайменше, коли до мене підійшов один з найхімерніших персонажів цього краю, де з ласки Божої вони не переводяться. Це – суміш гордовитості й нікчемства, здорового розуму й безглуздя; певно, поняття честі й безчестя дуже чудно якось поплутались у його голові, бо своїми добрими прикметами, від природи одержаними, він не пишається, а лихих, набутих самотужки, не соромиться. Зрештою, він обдарований міцним організмом, винятковою палкістю уяви і незвичайною силою легенів. Якщо ви здибаєте його коли-небудь і вас не спинить його оригінальність, то ви або вуха пальцями заткнете, або просто втечете. Які жахливі легені, о боги! Сам до себе він аж ніяк не буває подібний. То він худий і хирявий, як хворий в останній стадії сухот; у нього зуби світяться крізь щоки, так ніби він багато днів не їв чи вийшов від трапістів! А через місяць він грубий і гладкий, немов не вставав з-за столу фінансиста або пожив у бернардинському монастирі[\[6\]](#). Сьогодні він, – у брудній білизні, подертих штанях, обшарпаний, мало не босий, – іде похнюпившись, пригинається; так і хочеться гукнути його й подати милостиню. Завтра, напудрований, узутий, завитий, добре вдягнений, він виступає гордовито, хизується, і ви взяли б його мало не за благородного. Його день збігає сумно чи весело, як до обставин. Найперший клопіт у нього вранці, коли він устав, – довідатись, де пообідати; по обіді він гадає про те, де б піти повечеряти. Ніч теж веде свої турботи: він або вертає пішки на своє тісне горище, якщо тільки господиня, зневірившись у комірному, не відібрала в нього ключа, або завертає десь у шинок у передмісті й чекає світанку за шматком хліба й кухлем пива.

Коли ж немає в нього шести су в кишені (а й так буває іноді), він удається до повозу своїх приятелів, а чи до якогось великопанського стайничого, що кладе його на соломі коло коней. Уранці у волоссі в нього ще стримить частина його матрацу. Теплої пори він никає цілу ніч по Кур[7] або Єлісейських Полях. Удень з'являється в місті, одягнутий з вечора на ранок, а зранку іноді й до кінця тижня. Я цих оригіналів не шаную; інші заводять з ними близьке знайомство, приятелюють навіть. Я ж тільки коли-не-коли погостюю з ними при зустрічі, бо на вдачу вони відрізняються від інших і ламають нудну одноманітність, узвичаєну нашим вихованням, громадськими умовностями та доброзвичайністю. Коли такий з'являється в товаристві, це – крапля заправи, що шумує й повертає кожному якусь частку його природної індивідуальності. Він потрясає і хвилює, хвалить і гудить, виявляє істину, підносить добрих, викриває негідників; отоді чує й пізнає розсудлива людина його внутрішній світ.

Цього я знаю здавна. Він учав до одного дому, де двері йому відчинив його хист. Там була дочка-одиначка, він присягався батькові й матері, що побереться з їхньою дочкою. Ті знизували плечима, сміялись йому у вічі, казали йому, що він божевільний; а я відразу побачив, що справа була зроблена. Він позичав у мене кілька еку, і я давав йому. Не знати вже як, він упровадився до кількох порядних домів, де його залишали обідати, але за умови, що без дозволу він не говоритиме. Він мовчав і казився; цікаво було спостерігати його в такому примусі. Коли йому кортіло порушити цю угоду і він розкривав рота, усі гості на першому ж його слові кричали: "Рамо!" – тоді лютя займалась у його очах і він знову оскаженіло брався їсти. Вам цікаво знати його ім'я – ви його знаєте. Це небіж славетного музики, що звільнив нас від церковщини Люллі[8], яку ми псалмували понад сотню років, що написав стільки незрозумілих марень і апокаліптичних істин про музичну теорію[9], в якій ні він, ні будь-хто ніколи нічого не тямив, що полишив нам кілька опер, у яких є гармонія, пісеньки, безладні ідеї, гуркіт, ширяння, тріумфи, списи, слави, шепоти, запаморочливі перемоги, невмирущі танцювальні мотиви; поховавши "Флорентіна", він сам буде похований віртуозними італійцями[10] – це він передчуває, і саме це робить його похмурим, сумним і дразливим, бо ж навіть гарненька жінка, прокинувшись з прищем на носі, така лиха не буває, як автор, що стоїть під загрозою пережити свою славу. Прикладом тому – Маріво[11] та Кребійон-син[12]. Підходить він до мене.

– Ха, ха! Ось де ви, пане філософе! Що ж ви тут робите, у цьому збіговиську нероб? Може, теж марнуєте свій час за бовдурцями? (Так він зневажливо звав шахи й дамки.)

Я. Ні, та коли нічого кращого немає, мені втішно подивитися хвилинку на тих, хто ними добре орудує.

Він. У таких разі рідко ж ви втішаєтесь. Крім Легалю та Філідора, решта нічогісінько в них не тямить.

Я. І пан де Біссі[13] також?

Він. З нього гравець у шахи такий самий, як з панни Клерон[14] акторка: вони обоє знають у грі тільки те, чого можна навчитись.

Я. Ви – вибагливий і милуєте, бачу я, тільки людей величних.

Він. Так, у шахах, дамках, поезії, красномовстві, музиці й інших таких дурницях. До чого в цих справах пересічність?

Я. Мало до чого, згоден. Але ж сила людей мусить у них працювати, щоб виник геній. Він один на безліч. Та облишмо це. Я вже не бачив вас цілу вічність. Я ніколи не згадую про вас, коли не бачу, але побачити вас мені завжди приємно. Що ви поробляли?

Він. Те, що робите ви, я і всі: добре, лихе й нічого. Крім того, мені хотілось їсти, я їв, коли траплялась нагода; поївши, мені хотілось пити, і я пив іноді. Тим часом борода в мене росла і, коли виростала, я голив її.

Я. Погано робили. її тільки й бракує вам, щоб бути мудрецем.

Він. А так. Чоло в мене високе й зморшкувате, очі палкі, ніс гострий, щоки широкі, брови чорні й густі, рот гарно окреслений, губи виразисті, лице чотирикутне. Коли б оце просторе підборіддя вкрилося довгою бородою, то як, по-вашому, воно добре виглядало б у бронзі або мармурі?

Я. Поруч з Цезарем[15], Марком Аврелієм[16], Сократом.[17]

Він. Ні. Мені краще було б між Діогеном[18] і Фріною[19]. Я зухвалий, як перший, і охоче відвідую других.

Я. Почуваєте себе добре, як завжди?

Він. Так, як звичайно; але сьогодні не чудово.

Я. Що? Адже зараз у вас черево, як у Сілена[20], й обличчя...

Він. Обличчя, яке можна взяти за його протилежність. То, мабуть, досада, що сушить мого любого дядька, розгладжує його любого небожа.

Я. До речі, про дядька – ви його бачите коли-небудь?

Він. Так, на вулиці.

Я. Хіба він вам не допомагає?

Він. Він коли й робить кому добро, то тільки несвідомо. Це свого роду філософ: він думає лише про себе, а до решти всесвіту йому байдужісінько. Його дочка й дружина можуть собі коли завгодно померти, аби лиш церковні дзвони, що дзвонитимуть по них, видзвонювали й далі квінти та октави, усе буде гаразд. Він щасливий для себе, це й ціную я найбільше в геніальних людях. Вони здатні тільки до чогось одного; поза цим – нічого; вони не знають, що таке бути громадянином, батьком, матір'ю, родичем, другом. Між нами, треба прагнути всім бути схожими на них, але ж не бажати, щоб рід їхній більшав. Потрібні звичайні люди, а люди геніальні – ні; ні, їй-Богу, аж ніяк не потрібні. Вони змінюють лице землі, а в дрібницях дурість така загальна й така потужна, що зреформувати її без шарварку неможливо. Частина задуманого ними здійснюється, частина лишається так, як було; звідси – два Євангелія, блазенське вбрання[21]. Мудрість ченця у Рабле[22] – це правдива мудрість для свого власного й чужого спокою: виконувати сьак-так свій обов'язок, про настоятеля говорити завжди тільки добре, а на світі хай собі ведеться, як випадає. На ньому ведеться добре, бо юрба з нього задоволена. Якби я знав історію, то показав би вам, що зло на землі завжди бралось через геніальних людей; але історії я не знаю, бо не знаю нічого. Хай мене

чорт ухопить, якщо я будь-коли чого-небудь учився і якщо мені зле було через те, що я нічого не вчився. Якось я обідав у нашого королівського міністра, в якого розуму на чотирьох; так він нам ясно довів, як два на два чотири, що народам найкорисніша була омана, а найшкідливіша – істина. Не пригадую добре його доказів, але з них очевидно випливало, що геніальні люди – ненависні, і коли б дитина з народження приносила на своєму чолі знак цього небезпечного дару природи, то її треба було б або задушити, або викинути псам.

Я. Проте оті, що так напостають на геніїв, усі виставляють себе за геніальних.

Він. Згоден, що вони так гадають потай, але не думаю, щоб зважувались казати це вголос.

Я. То скромність. Так ви геніїв страх як ненавидите?

Він. Безповоротно.

Я. Але я пам'ятаю той час, коли вас розпач брав, що ви – лише звичайна людина. Ви ніколи не будете щасливий, якщо "за" і "проти" вас однаково засмучують. Треба стати на чомусь і того триматися. Хоч і правда ваша, що геніальні люди здебільшого диваки, чи як там приказка мовить: "не буває великого розуму без дрібки божевілля", але від них не відмовляться ніколи; ту добу, що їх не народила, зневажатимуть. Вони становлять честь народів, що дали їх світу; рано чи пізно їм споруджують пам'ятники і вважають їх за добродійників людського роду. Хай не прогнівиться той величний міністр, що ви його згадували, але я думаю, що коли в омані й можна прожити якусь мить, то згодом вона обов'язково зашкодить, а істина, навпаки, живе тривалий час, хоч би й трапилося так, що вона на якусь мить виявиться шкідливою. Звідси мені хотілося б виснувати, що геніальна людина, яка викриває помилку людства чи вкорінює велику істину, – це істота, завжди гідна нашої пошани. Може статися, що ця істота буде жертвою забобону й законів; але є два Гатунки законів: одні – абсолютно справедливі й загальні, другі – чудернацькі, які свою санкцію почерпують із засліплення й доконечності обставин. Вони накликають на винуватця, що їх порушує, лише минуще безчестя – безчестя, що його час перекладає на судців та нації, але вже навіки. Хто тепер зганьблений – Сократ чи судді, що дали йому отруту?

Він. А що йому з того? Хіба його не засуджено? Хіба не скарано на горло? Хіба не був він бунтівник? Хіба зневагою до нового закону він не підбурих безумців зневажати добрі закони? Хіба не був він зухвалою й химерною людиною? Недалеко ж відбігли ви зараз від несприятливої думки про геніальних людей.

Я. Стривайте, голубе. Суспільство не може мати лихих законів, а якби воно мало лише добрі, то йому ніколи не довелося б переслідувати геніальну людину. Я ж не казав вам, що геній невидимо пов'язаний зі злом, а зло – із генієм. Дурень частіш буває лихим, ніж розумний. Та коли геніальна людина й важка на вдачу, сувора, дражлива, нестерпна, коли вона навіть лиха, то що з того, по-вашому?

Він. Що її слід утопити.

Я. Тихіше, голубе. Не берімо за приклад вашого дядька. Це людина жорстока, брутальна. Він недолюдок, скнара, поганий батько, поганий чоловік, поганий дядько.

Але ще не вирішено, чи геніальний же він, чи просунув він далеко вперед своє мистецтво й чи згадуватимуть його твори через десять років. Але Расін? Адже він, безперечно, був геніальний, а за надто доброго не славився. А Вольтер?..

Він. Не переконуйте мене, я послідовний.

Я. Що, по-вашому, краще – чи щоб він був добрим, прип'ятим до свого прилавка, як Бріассон[23], або до свого аршина, як Барб'є[24], щоб він що три роки дарував своїй дружині законну дитину, був добрим батьком, добрим дядьком, добрим сусідою, чесним купцем та й тільки, чи щоб він був шахраєм, зрадником, честолюбцем, заздрим, лихим, але автором "Андромахи", "Британіка", "Іфігенії", "Федри", "Аталії"?[25]

Він. Для нього, їй-богу, мабуть, краще було б, коли б він був першим.

Я. Це суцця правда, ще більше, ніж ви думаєте.

Він. Он ви які! Коли ми кажемо щось добре, то це, мовляв, випадково. Тільки ви розумієтесь на цьому. Але, пане філософе, я теж розуміюсь, і розуміюсь не гірше вас.

Я. Гарзд. І що ви маєте на увазі?

Він. А те, що всі оті його чудові твори не дали йому й двадцяти тисяч франків, а якби він був добрим шовкаторговцем на вулиці Сен-Дені чи Сент-Оноре, добрим бакалійником-гуртовиком, відомим аптекарем, то збив би величезний достаток, а коли б збив, то не було б таких утіх, яких він не зазнав би. Час від часу він давав би пістоля такому горопашному блазневі, як я, що смішив би його й при нагоді приставляв би йому дівчину, яка скрасила б його буденне життя з дружиною. Ми б ходили до нього на прийоми, грали б, пили б чудові вина, чудові лікери, чудову каву, їздили б на прогулянки. Отож, бачите – я так усе розумію. Смієтесь?.. Але дайте мені домовити: краще було б і його прибічним.

Я. Безперечно. Аби тільки він не вжив безчесно достаток, набутий законною торгівлею, та не вигнав з господи усіх гравців, усіх паразитів, усіх нудних підлабузників, усіх нероб, усіх нікчемних безпутників і не сказав крамарчукам гнати в потилицю догідника, що розважає чоловіків, аби відвернути їх від огидного співжиття з дружинами.

Він. Гнати в потилицю, пане! В упорядкованому місті в потилицю нікого не женуть. Нічого ганебного в цьому немає. Багато людей, відомих навіть, живе так. А на якого ж, по-вашому, біса витрачати гроші, як не на те, щоб мати добрий стіл, добре товариство, добрі вина, гарних жінок, усякого ґатунку втіхи й усякого роду розваги? Та про мене краще бути жебраком, ніж мати великий достаток без цих насолод. Але вернімося до Расіна. Він був добрий тільки для незнайомих, і то після смерті.

Я. Згоден. Але покладіть на терези зло й добро. Він і через тисячу років викликатиме сльози на очах. Ним захоплюватимуться люди по всіх краях землі, він навіюватиме людяність, співчуття, любов. Питатимуть – хто він, з якої країни, і заздритимуть Франції. Він зробив прикрість кільком там людям, яких немає вже і які нам майже зовсім не цікаві. Нам нема чого боятися ні його пороків, ні його хиб. Певна річ, краще було б, коли б він разом з талантами великої людини дістав від природи й усі чесноти доброї людини. Це – дерево, що всушило кілька дерев навколо себе, що

задушило рослини, які росли коло його прикорня, але піднесло своє верховіття до хмар, розстелило далеко своє гілля й давало затінок тим, що приходили, приходять і приходитимуть спочити біля його величавого стовбура; на ньому вродили добірні на смак плоди, що не переведуться ніколи. Бажано було б, щоб у Вольтера була ще й лагідність Дюкло, ширість абата Трюбле, прямота абата Олів'є[26]. Та що це неможливо, гляньмо на річ з боку справді цікавого, забудьмо на хвилину ту точку, яку ми займаємо в часі й просторі, і киньмо поглядом на майбутні віки, на найдальші вірування і прийдешні народи. Подумаймо про добро нашого виду. Коли ми не досить великодушні, то хоч простімо природі те, що вона мудріша від нас. Якщо ви вкриєте Греза[27] мокрим рядном, то, мабуть, погасите в ньому й талант разом із пихою. Якщо зробите Вольтера невразливим до критики, він не зуміє поглибити душу Меропи[28] й не зворушить вас.

Він. Та коли природа така могутня, як і мудра, чому вона не створила їх так само добрими, як великими?

Я. Хіба ви не бачите, що таким міркуванням ви перевертаєте загальний лад і що на землі не було б нічого добірного, коли б усе було добірне?

Він. Ви маєте рацію. Найважливіше те, що ви і я є, що ми є ви і я і що все йде, зрештою, як повинно йти. Найкращий лад речей, по-моєму, той, у якому я мушу бути, і к бісу найдосконаліший зі світів, коли мене в ньому немає. Волію краще бути зухвалим балакуном, ніж не бути зовсім.

Я. Кожен думає так, як ви, і кожен позивається з наявним ладом, не помічаючи того, що цим він відмовляється від свого власного існування.

Він. То правда.

Я. Берімо ж речі такими, які вони є. Завважмо, що вони нам коштують і що вони нам дають, і полишмо на боці цілість, якої ми не знаємо так добре, щоб хвалити й гудити, і яка сама із себе, мабуть, не добра й не лиха, коли вона доконечна, як це гадає багато порядних людей.

Він. Не зовсім я розумію все те, про що ви говорите. Це, певно, з філософії. Попереджаю вас, що я до неї не причетний. Знаю тільки, що мені дуже хотілося б бути іншим, хоч би й геніальним, великим. Так, мушу зізнатись – це так. Завжди, коли чую, що хвалять когось, ця хвала мене лютить потай. Я заздрісний. Коли ж довідуюсь із їхнього приватного життя щось таке, що їх принижує, мені це приємно слухати. Це нас зближує, мені від того легше терпіти свою пересічність. Я кажу собі: "Безперечно, ти ніколи не напишеш "Магомета"[29], але також і "Похвали Мопо"[30]. Отже мене дратувала й дратує моя пересічність. Так, так, я пересічний і роздратований. Коли чую, як грають увертюру до "Галантної Індії" або співають "Глибокі безодні Тенара", "Ніч, вічна ніч"[31] – завжди гірко думаю: "Такого ти не напишеш ніколи". Отже, я заздрю своєму дядькові, і коли б по його смерті в портфелі в нього знайшлося кілька гарних речей до клавесину, я не вагався б: лишитися собою або стати ним.

Я. Коли вас тільки це засмучує, то це ж дрібниці.

Він. Атож, це все минуще.

Потім він заспівав увертюру з "Галантної Індії", арію "Глибокі безодні" й додав:

- Щось отут каже мені: "Рамо, тобі дуже хотілося б написати ці дві речі. Коли б ти написав ці дві речі, то певно написав би ще дві інших, а коли б написав їх чимало, тебе скрізь грали б, скрізь співали б. Ти ходив би, піднісши голову, свідомість посвідчувала б тобі твою власну значущість, інші вказували б на тебе пальцем, казали б – це той, хто написав прегарні гавоти (і він співав гавоти). – Потім вів далі з виглядом зворушеної людини, що потопає в радості, аж очі йому вільгою проїнялися: – Ти мав би гарний будинок (показав обшир руками), гарне ліжко (недбало витягся в ньому), гарні вина (смакував їх, клацаючи в роті язиком), гарний екіпаж (підносив ногу, щоб сісти в нього), вродливих жінок (брав їх за груди й дивився на них сластолюбно); юрба людей щодня приходила б тебе облящувати (і він ніби бачив їх круг себе: бачив Паліссо, Пуенсіне, батька й сина Фреронів, Лапорта[32], слухав їх, пишався, підтакував, посміхався їм, гордував ними, зневажав їх, проганяв, повертав назад). Потім провадив далі: Тобі сказали б уранці, що ти – великий. Ти прочитав би в "Трьох віках"[33], що ти великий, ввечері ти переконався б, що ти справді великий, і великий Рамо задоволено заснув би під тихий шепіт похвал, що бриніли б у його вухах навіть уві сні. Груди йому легко дихали б, здіймалися б і опускалися, він хропів би, як велика людина...

Кажучи це, він мляво зліг на лаву, заплющив очі і вдавав щасливий сон, що його уявляв собі. Потішившись кілька хвилин з цього солодкого спочинку, він прокинувся, потягнувся, позіхнув, протер очі й все ще шукав коло себе своїх нищих улесників.

Я. Так ви гадаєте, що щасливий спить якось особливо?

Він. Я гадаю?! Я, голодранець! Коли ввечері приходжу на своє горище й лягаю у своє лігво, я скулююсь під ковдрою, мені в грудях тісно, дихати важко. Це ніби скарга якась ледве чутна, а от фінансист хропе на все помешкання, аж на всю вулицю чутно. Та не те мене смутить сьогодні, що хроплю і сплю я злиденно, як жебрак.

Я. Все-таки сумно воно.

Він. Я зазнав багато чого ще сумнішого.

Я. Чого саме?

Він. Ви завжди виявляли до мене певний інтерес, бо я вдалий балакун і розважаю вас, хоч у душі ви мене зневажаєте.

Я. Це правда.

Він. І я зараз розкажу вам.

Перед тим як почати, він глибоко зітхає, береться руками за чоло, потім знову прибирає спокійного вигляду й каже мені:

- Ви знаєте, що я неук, дурень, безумець, нахаба, ледар, як там кажуть – "волоцюга", "лобуряка", ненажера...

Я. Який панегірик!

Він. Він з усіх боків правдивий, з нього й слова не викинеш. Щодо цього – ніяких заперечень, будь ласка. Ніхто не знає мене краще за мене, я ще й не кажу всього.

Я. Не хочу вас прогнівити, а тому з усім погоджуюся.

Він. І жив я з людьми, що вподобали мене саме за те, що я неабияк обдарований

усіма цими прикметами.

Я. Дивно: досі я гадав, що такі речі приховують від себе й прощають їх собі, а в інших зневажають.

Він. Приховувати їх від себе! Хіба це можливо? Будьте певні, Паліссо, коли він сам і задумується про себе, то зовсім іншої співає. Будьте певні, що наодинці зі своїм колегою вони щиро признаються, що обидва вони – знамениті дурисвіти. Зневажати їх у інших! Мої люди справедливіші були, мені з моєю вдачею чудово велося в них. Було мені царство й панство. Мене вітали, жити без мене не могли. Я був їхній любий Рамо, їхній гарний Рамо, їхній Рамо-безумець, нахаба, неук, ледащо, ненажера, блазень, тварюка. За кожен з цих епітетів я діставав усмішку, ласку, поляскування по плечі, ляпаса, штурхана; за столом – добрий шматочок, що кидали мені в тарілку; поза столом – волю, яку я використовував без огляду, бо ж я безоглядний. З мене, переді мною, зо мною робили все, що тільки знали, ні на що я не ображався. А дрібні дарунки, що дощем сипались на мене! Собака ж я, усе занапастив! Усього позбувся задля того, щоб здоровий глузд показати один раз, однісінький раз за все моє життя. Ох, коли б то вернулося!

Я. У чому ж річ?

Він. Рамо! Рамо! Чи для цього ж вас пригостили? Цей дурний прояв дрібки смаку, дрібки розуму, дрібки глузду навчить вас, Рамо, друже мій, лишатись таким, яким Бог створив вас і яким бажають вас бачити ваші заступники. Тому й узяли вас за плечі, підвели до дверей і сказали вам: "Геть, ледащо, щоб духу твого не було тут! Він здоровий глузд та розум захотів показати! Геть, у нас у самих цього добра по саму зав'язку". Ви пішли, кусаючи собі пальці, а треба було вам раніше прикусити свого проклятого язика. Не додумались до цього, так тепер ви на вулиці, без шеляга, і не знаєте, де голову прихилити. Їжа вам сама в рот падала, а тепер канючити доведеться. Жили в добрій хаті, а тепер здобрійте тим, що до свого горища доступитеся. Спали розкішно, а тепер чекає вас солома в пана Субіза в стайні[34] або у вашого приятеля Роббе[35], замість солодкого й спокійного сну, яким ви спали, тепер чутимете в одне вухо кінське іржання і тупіт, а в друге – ще шелест сухого, цупкого, барбарського черв'яччя. Нерозважливий бідолаха, мільйоном дияволів опанований!

Я. Та хіба ж таки немає способу вернутись? Хіба вчинили ви непростенну помилку? Вами будши, я негайно пішов би до них. Ви їм потрібніший, ніж вам здається!

Він. О, я певен, що тепер, коли нема кому їх смішити, вони нудяться, як собаки.

Я. Так я негайно пішов би до них, не дав би їм часу звикнути обходитися без себе, звернутись до якоїсь чесної розваги, бо хто знає, що може трапитись?

Він. Не цього я боюся, цього не трапиться.

Я. Хоч який ви незрівнянний, а вас може інший заступити.

Він. Навряд.

Я. Згоден. Проте я пішов би отак зі змарнілим обличчям, нестямними очима, розхристаною шиєю, розпатланим волоссям, у справді трагічному становищі, в якому ви й справді опинилися. Я впав би до ніг божества[36] й сказав би йому тихо, зі слізьми

на очах, не підводячись: "Даруйте, пані, даруйте! Я негідник. То була нещаслива хвилина, бо ж ви знаєте, що я на здоровий глузд не слабую, і обіцяю вам не мати його ніколи у світі!"

Втішно було, що він, поки я казав отак, виконував усе в пантомімі – простягся долі, припав обличчям до землі, ніби схопивши руками край пантофлі, плакав, ридав, казав: "Так, царівно моя, так, обіцяю ніколи у світі не мати його, ніколи у світі". Потім підвівся раптово й промовив поважно й розмірковано:

Він. Так, ви маєте рацію. Бачу, що це найкраще. Вона – добра. Пан В'ейяр каже, що вона така добра[37]! Я сам це трохи знаю, але ж принижуватись перед повією, бламати милосердя біля ніг комедіантки, яку раз у раз обсвистує партер! І то я, Рамо, син пана Рамо, діжонського аптекаря[38], добропорядна людина, що ніколи ні перед ким не схиляла коліна! Я, Рамо, що ходить у Пале-Роялі прямо, махаючи руками, хоч Кармонтель[39] і намалював його зігнутим та з руками під полами! Я, що написав до клавесину речі, яких ніхто не грає, але, мабуть, тільки вони й перейдуть до нащадків, які їх гратимуть, – і щоб ото я, я пішов!.. Та це ж неможливо, пане. – І, поклавши руку на груди, додав: – Почуваю, підводиться отут щось і каже мені – цього ти, Рамо, не зробиш. Мабуть, людській природі властива певна гідність, яку ніщо не може подолати. Вона прокидається ні сіло ні впало, атож, ні сіло ні впало, бо бувають дні, коли мені нічого не варто бути такою паскудою, якою тільки людям заманеться; тоді я за ліар ладен поцілувати маленьку Юс[40] у задок.

Я. Та він же, друже, білий, гарний, пухкенький, ніжний, і на таке приниження може піти іноді й делікатніший за вас.

Він. Порозуміймося: є простий поцілунок у задок і є фігуральний. Спитайте в товстуна Берж'є[41], що цілує пані Ламарк[42] у задок просто й фігурально, а їй-богу, мені і просто, і фігурально не подобається.

Я. Коли засіб, що я пропоную, вам не пасує, то майте відвагу бути жебраком.

Він. Гірко бути жебраком, коли є стільки багатих дурнів, чиїм коштом можна жити. До того ж самозневага – річ нестерпна.

Я. А хіба це почуття вам відоме?

Він. Чи відоме! Скільки разів я казав собі: як це, Рамо, адже в Парижі є десять тисяч гарних столів, що їх накривають на п'ятнадцять-двадцять осіб кожен, і серед них немає жодного для тебе! Є повні гаманці, що з них золото сиплеться направо й наліво, а тобі не перепадає найдрібнішої монети! Безліч нездар, нікчемних недоумків, безліч марудних людців, нищих крутіїв одягається добре, а тобі голому ходити? І ти дурнем будеш? Хіба ти не можеш, як інші, підлещувати? Хіба не можеш, як інші, брехати, присягатись, ламати присягу, обіцяти, додержувати й порушувати? Хіба не можеш, як інші, гадом вигинатись? Хіба не можеш, як інші, жінчиним любощам пособляти, а від чоловіка зальотні листи носити? Хіба не можеш, як інші, юнака підбадьорити до розмови з панною, а панну намовити вислухати його? Хіба не можеш, як інші, шепнути якійсь крамарівні, що вона вбирається кепсько, а от гарні сережки, трохи рум'ян, мережива та сукня по-польськи їй чудово пасували б? Що її ноження не створені на те,

щоб ходити пішки? Що є один гарний пан, молодий і багатий, – у нього одяг золотом гаптований, у нього розкішний екіпаж, шестеро лакеїв, і він бачив її на вулиці, зачарувався нею, так з того дня не їсть, не п'є, не спить зовсім і просто вмирає та й годі?

– Але ж татко мій?

– Що там ваш татко! Ну, посердиться спочатку трохи.

– А мама? Вона ж так намовляє мене бути чесною дівчиною і каже, що честь – це єдиний скарб на світі.

– Стара пісня й нікчемна.

– А мій духівник?

– А навіщо він вам? Та коли вже спаде вам примха розказати йому про свої розваги, це коштуватиме кількох фунтів цукру й кави.

– Це людина сувора, він уже відмовив мені в розгрішенні за пісеньку "Прийди в мою келію".

– Бо вам не було чого дати йому. А коли ви з'явитесь до нього в мереживі...

– Так у мене будуть мережива?

– Безперечно, і всіх Гатунків... у діамантових сережках...

– Так у мене будуть гарні діамантові сережки?

– Так.

– Як у тієї маркізи, що купує іноді рукавички в нашій крамниці?

– Точнісінько... у чудовому екіпажі з сірими в яблука кіньми, з двома лакеями, негрням і гінцем попереду, з рум'янами, мушками, шлейфом...

– На бал?

– На бал, до опери, комедії... (У неї серце вже тремтить від радощів. Ти граєш, як з нот.)

– А це що?

– Дрібничка.

– Я теж гадаю.

– Це записочка.

– А кому?

– Вам, коли ви трохи цікаві.

– Цікава? Дуже й дуже, давайте... *(читає)*. Побачення! Це неможливо.

– По дорозі до церкви.

– Зі мною завжди мама ходить. Та коли б він прийшов сюди раненько, я встаю перша й сиджу в крамниці, поки повстають...

Він приходить, подобається. Одного чудового дня присмерком дівчинка зникає, а мені відлічують дві тисячі екю. І ти з такими талантами без шматка хліба сидиш! І тобі не соромно, бідолашний?.. Я пригадую силу шалиганів, що мого й нігтя не варті, а в достатках пишаються. Я в сурдугі вибійчаному, а вони в оксамиті, – ціпочок ключкою у них із золотим держакон, персні на пальцях. А хто вони? Нікчемні бринькачі, тепер трохи не вельможі. Тоді я почуваю в собі відвагу, високу душу, гострий розум, почуваю

себе здібним до всього; та тільки не було, мабуть, сили в цих щасливих піднесеннях, бо й досі я не зміг стати на певну стезю. У всякому разі, оце текст моїх частих монологів – можете витлумачити їх, як самі знаєте, аби лиш переконалися, що мені відома самозневага, ота мука сумління, що зароджується від марності дарів, якими наділило нас небо. Ця мука з усіх найжорстокіша. Кому судилася вона, тому краще було б і не родитися.

Я слухав його, і поки вдавав він сцену зводника й спокушуваної дівчини, у моїй душі боролися два протилежні пориви; я не знав – чи голосно засміятись мені, чи глибоко обуритись. Я мучився, не раз сміхом перебивався в мені гнів, не раз гнів, що здіймався в мене з глибини серця, кінчався сміхом. Мене спантеличила така прозорливість і ницість, така суміш правильних і хибних думок, така загальна збоченість почуттів, така цілковита мерзотність і така незвичайна щирість. Він помітив у мені роздвоєння і спитав:

– Що це з вами?

Я. Нічого.

Він. Ви ніби нервуете!

Я. Так воно і є.

Він. Що ж ви порадите мені?

Я. Змінити наміри. Ох, бідолашний, у якому огидному стані ви опинилися!

Він. Із цим я згоден. А втім, хай моє становище вас не дуже турбує. Відкриваючись, я зовсім не мав на думці засмутити вас. У тих людей я дещо заощадив. Подумайте – я ж не потребував нічого, нічогісінько, а мені ще й давали щедро на дрібні розваги.

Він знову почав бити себе кулаком у чоло, кусати губи, нестямно водити по стелі очима й казати:

– Та то вже так. Я дещо назбирав; час минув, а це завжди набуток.

Я. Ви хочете сказати – втрата?

Він. Ні, ні, набуток. Адже багатшаєш щохвилини – днем менше жити чи трьома франками більше, це все одно – найголовніше, це вільно йти до скрині, о *stercus pretiosum*!^[43] Оце справжній підсумок життя в будь-якому становищі. В останню свою хвилину всі однаково багаті – і Самюель Бернар^[44], що через крадіжки, грабунки й банкрутства лишає двадцять сім мільйонів золотом, і Рамо, що не лишає нічого, Рамо, якого милосердя загорне в пожертвувану ряднину. Мертвий не чує церковних дзвонів. Даремно горлає за нього сотня попів, даремно попереду й позаду нього довгою низкою горять свічки – його душа не йде поруч церемоніймейстра. Під мармуром чи під землею гнити – це ж однаково гнити. Чи йтиме коло його труни дітвора з притулків, чи ніхто не йтиме – що з того! Та й бачите оцю руку – вона була міцна як чорт; десять пальців були, мов палиці, забиті в дерев'яний зап'ясток, а сухожилля було сухіше, тугіше й цупкіше, ніж старий ремінь, що робив на токарському колесі. Але я так їх натрудив, так намучив, так наламав; ти не хочеш, а я – побий мене Бог! – кажу: ти захочеш, і так воно буде...

І кажучи це, він правою рукою схопив пальці й кисть лівої руки й викручував їх

угору, вниз, аж пучки до руки торкалися, аж суглоби хрустіли. Я боявся, щоб він не потрощив собі кості.

Я. Обережно, ви покалічитесь.

Він. Не бійтесь, їм не первина. За останні десять років вони ще й не такого в мене зазнали, та хоч і дісталось їм, а мусили вони, поганці, звикнути й навчитися по клавішах бігати й по струнах літати. Так воно виходить тепер, атож, виходить...

Разом з тим він стає в позу скрипаля, наспівує *allegro* Локателлі[45], його права рука вдає рухи смика, а ліва рука й пальці ніби ходять по шийці. Коли прохоплюється фальшивий тон, він спиняється, підтягує чи спускає струну, пробує її нігтем, щоб упевнитись, чи точна вона, і знову починає з того місця, на якому був урвав. Ногою вибиває такт, голова, ноги, руки, тіло в нього сіпаються, як іноді у Феррарі або Кіабрано[46], чи іншого якогось віртуоза на духовному концерті, у таких самих конвульсіях, являючи мені подобу такого самого катування і завдаючи мені майже такого самого болю. Адже то болісна річ – мука в того, чие завдання зобразити мені втіху! Напніть між ним і мною завісу, сховайте його від мене, коли він мусить бути переді мною стратенцем, узятим на тортури. Коли ж серед цих корчів і криків траплялась витримка, те гармонійне місце, коли смик поволі лягає разом на кілька струн, обличчя його повивав надпорив, його голос м'якшав, він сам себе захоплено слухав. Безперечно, акорди бриніли і в його, і в моїх вухах. Потім, узявши свій інструмент під ліву руку й спустивши смик у правій руці, він запитав:

– Ну, як вам подобається?

Я. Чудово!

Він. Мені теж здається непогано, але звучанням схожа на інші скрипки.

А він одразу присів, як музикант, що сідає до клавесину.

Я. Зласкавтись над собою і наді мною.

Він. Ні, ні, якщо вже здибався з вами, ви послухаєте мене. Я не хочу похвали не знати за що. А так ви певніше мене похвалите, от я, дивись, і розживусь на учня.

Я. Я мало де буваю, ви тільки даремно втомите себе.

Він. Я ніколи не стомлююсь.

Побачивши, що жаліти його річ марна, бо соната на скрипку якраз його розворушила, я вирішив здатися на його волю.

Отож він сів до клавесину, підігнувши ноги, підвів голову до стелі, де ніби бачив нотну партитуру, співав, награвав, виконував якусь річ Альберті чи Галюппі[47], не знаю, чию саме. Його голос стелився вітром, його пальці бігали по клавішах, перекидаючись з верхів на баси, то знову вертались до мотиву, облишивши супровід. На його обличчі мінилися пристрасті – ви бачили на ньому ніжність, гнів, утіху, біль, почували *piano*, *forte*, і я певен, що досвідченіший за мене пізнав би річ за його рухами, за виразом його обличчя й уривками співу, що вряди-годи в нього вихоплювались. І дивно те, що іноді він вагався, завертав назад, як ніби був схибив, і сердився за те, що збився.

– Тепер ви бачите, – мовив він, підводячись і втираючи піт, що краплями збігав

йому по щоках, – що ми теж уміємо вставляти тритони й зайві квінти й що поєднання доміант нам знайоме. Енгармонійні переходи, якими такого шелесту наробив мій дядько, не такі вже й хитромудрощі – упораємося з ними.

Я. Великого ви тільки клопоту завдали собі, щоб довести мені свою велику вправність. Я такий, що й на слово вам повірив би.

Він. Велику вправність! О, ні! Щодо ремесства мого, то я сяк-так знаю його, а це вже більше, ніж потрібно, бо хто ж у нас зобов'язаний знатися на тому, що він робить?

Я. Не більше, як і на тому, чого він учить.

Він. Це вірно, чорт забирай, і дуже вірно! І от скажіть мені, пане філософе, щиро, по совісті: був час, коли ви не були таким багатирем, як зараз.

Я. Та й зараз з мене невеликий багатир.

Він. Але ж ви не пішли б тепер улітку до Люксембурзького саду[\[48\]](#)... Пригадуєте?..

Я. Облишмо це. Так, пригадую.

Він. У сірому плісовому сурдугі...

Я. Так, так.

Він. Облізлому, з подертими чохлами, і в чорних вовняних панчохах, зашитих ззаду білою ниткою.

Я. Так, так, усе, що ви хочете.

Він. Як виглядали ви тоді в алеї Зітхань?[\[49\]](#)

Я. Досить жалюгідно.

Він. А вийшовши звідти, тинялися вулицями?

Я. Згоден.

Він. Ви читали лекції з математики?

Я. Не тямлячи в ній нічогосінько. Адже ви до цього вели?

Він. Якраз до цього.

Я. Я вчився, показуючи іншим, і вивчив кількох непоганих школярів.

Він. Можливо, але музика не те, що алгебра та геометрія. Тепер, коли ви вельможний пан...

Я. Не такий уже вельможний.

Він. Коли ви напхали собі кишеню...

Я. Дуже мало.

Він. Ви наймаєте дочці вчителів.

Я. Ще ні, про її виховання дбає мати, бо треба ж мати спокій у господі.

Він. Спокій у господі? Чорт забирай, його можна мати тільки тоді, коли ти слуга або господар, а треба бути господарем... Була в мене жінка[\[50\]](#)... Хай їй царство небесне, але коли вона, було, свариться, я розпалювався, гримів на весь свій гук і глаголив, як Бог: "Хай стане світло!" І світло ставало. Тому за чотири роки часу нам не трапилося й десятка слів промовити голосніше, ніж звичайно. Скільки вашій дитині?

Я. Це не стосується до справи.

Він. Скільки років вашій дитині?

Я. Що за чорт! Облиште мою дитину і її літа, вернімося до вчителів, що в неї будуть.

Він. Побий мене Бог, не знаю нічого упертішого як філософ! Всепокірно благаю вас, чи не можна було б дізнатися в ясновельможного пана філософа, скільки років може бути його панні доньці?

Я. Припустімо, вісім років.[\[51\]](#)

Він. Вісім років! Так воно вже чотири роки, як мало б клавіші перебирати.

Я. А може, я й не дуже дбаю про те, щоб запровадити до плану її виховання науку, що її вчитися дуже довго, а пожитку з неї дуже трохи.

Він. А чого ж ви вчитимете свою доцю, прошу вас?

Я. Правильно мислити, коли зможу, – це така незвичайна річ серед чоловіків, а в жінок ще рідша.

Він. Ех, та хай вона й криво мислить, аби тільки була гарна, весела й кокетлива.

Я. Коли вже природа була така незичлива до неї, що дала їй тендітний організм з чулою душею, а піддала її таким самим життєвим стражданням, як ніби в неї міцний організм і залізне серце, то я навчу її, коли зможу, ці страждання відважно терпіти.

Він. Та дозвольте їй плакати, страждати, маніжитись і нервувати, як звичайно це роблять дівчата, аби тільки вона була гарна, весела й кокетлива. Як?! Ніяких танців?

Я. Не більше ніж треба, щоб робити реверанс, пристойно поводитися, добре представитись і вміти ходити.

Він. Ніяких співів?

Я. Не більше ніж треба – аби тільки, щоб мати добру вимову.

Він. Ніякої музики?

Я. Коли б був добрий учитель гармонії, я охоче звірив би йому її на дві години щодня протягом двох років, не більше.

Він. А замість істотних речей, що вона вивчатиме?

Я. Граматику, міфологію, історію, географію, трохи малювання і багато моралі.

Він. Як легко було б мені довести вам марність усіх цих знань у такому світі, як наш. Що там марність! Небезпечність! Але зупинюся зараз на одному питанні – адже їй треба буде одного чи двох учителів?

Я. Напевно.

Він. Отож бо й воно! А хіба ви сподіваєтеся, що ці вчителі знатимуть граматику, міфологію, історію, географію та мораль, які викладатимуть їй? Байки, любий учителю, байки! Коли б вони оте все знали так, щоб викладати, вони б його не викладали.

Я. А чому?

Він. Бо їм довелося б усе своє життя ті науки вивчати. Треба зглибити мистецтво й науку, щоб гаразд опанувати їх елементи. Класичні твори виходять гарні тільки в тих, хто в боях посивів. Середина й кінець – ось що освітлює темряву початку. Спитайте у свого приятеля д'Аламбера[\[52\]](#), корифея математичної науки, – чи дуже годен він творити її елементи? Мій дядько років тридцять-сорок працював, поки вперше проблиснула йому музична теорія.

Я. О, безумцю, пребезумцю! – скрикнув я. – Як уміщаються у твоїй поганій голові такі правильні думки разом з безмежним навіженством?

Він. Чорт його знає. Схопиш випадково, от і є. А воно так, що коли не знаєш усього, то нічого путнього не знаєш. Не тямиш, з чого те, до чого те, де те й те тримати, яке з них перше, куди друге повернути. Яке вже там учення без методу! А метод звідки береться? Стривайте, любий мій філософе, у мене така думка, що фізика – наука навіки вбога, крапля води, зачерпнута вістрям голки із широкого океану, піщинка, виколупана з Альпійського пасма! А причини явищ? Справді, краще вже не знати, ніж знати так мало й кепсько, а саме отаке мені було, коли я став за вчителя супроводу. Про що замислились?

Я. Про те, що цінні ваші висловлювання, тільки ж не ґрунтовні. Але облишмо це. Так ви викладали, кажете, супровід і композицію?

Він. Атож.

Я. І нічогісінько не тямили в них?

Він. їй-богу, нічогісінько. Через те й були гірші за мене – оті, що гадали, ніби знають щось. Я хоч не псував дітям ні смаку, ні рук. Якщо вони й не навчились нічого, то коли до доброго вчителя потраплять, їм хоч не треба буде переучуватись, а це завжди виграш грошей і часу.

Я. Як же ви працювали?

Він. Як усі. Приходив, падав на стільця. "Ну й негода! Вулицею не пройдеш!" Новини теревенив: "Панна Лем'єр[53] мала весталку[54] вдавати в новій опері, але вдруге завагітніла, невідомо, хто її заступить. Панна Арну[55] свого графчука покинула[56]; кажуть – у неї з Бертенон[57] клюнуло. А втім, графчук знайшов порцеляну пана де Монтамі[58]. На останньому аматорському концерті одна італійка була – мов янгол співала! Ну й штука той Превіль[59], треба тільки бачити його в "Закоханому Меркурії"; місце із загадкою – незабутнє. Бідолашна Дюменіль[60] не тямить уже, ні що каже, ні що робить... Ну, панно, беріть підручника".

Поки панна, не хапаючись, шукає свого підручника, який десь приткнула, поки гукає покоївку, свариться, я далі веду: "Клерон справді незрозуміла. Говорять про дуже кумедний шлюб – тієї... як її? Та маленька, яку... утримував, прижив з нею двох чи трьох дітей і яка ще багато в кого була на утриманні".

– Е, Рамо, це вже ви дурниці плещете, цього не може бути.

– Нічого я не плещу. Кажуть навіть, що це вже справа кінчена... Чутка йде, що Вольтер помер[61]. Тим краще.

– Чому ж краще?

– Бо він знову нам якусь штуку втне. Така вже в нього поведенція – за півмісяця перед тим помирати... Що ж вам іще сказати? Розповідав усяке паскудство, яке приносив із господ, де я бував, адже ми всі – плетуни страшенні. Клеїв дурня – а мене слухали, сміялись та приказували: "Він – завжди чарівний!" Тим часом підручник паннин знаходився під кріслом, де він валявся пожмаканий, подертий песиком якимось або котом. Вона сідала до клавесину, спочатку сама на ньому тарабанила, потім і я підходив, кивнувши матері, що гарно, мовляв.

Мати. Та воно непогано, треба тільки захотіти, а охоти й немає. їй би тільки

теревені правити, пустувати та бігати. Не встигнете ви вийти, а підручника вже згорнуто, та й не розгортається він, аж поки ви прийдете, адже ви ніколи на неї не нагрімаєте.

Тим часом – треба ж щось робити – я беру її руки, ставлю їх інакше, я гніваюсь, кричу: "Соль, соль, панно, це – соль!"

Мати. Чи тобі, доню, позакладало? От я не при клавесині і в підручника твого не дивлюся, а почуваю, що треба соль. Яка морока з тобою панові, не знаю, як він терпить. Усе, що він каже, ти крізь вуха пускаєш, не посуваєшся ніяк.

Тоді я втишую трохи сварку й кажу, хитаючи головою: "Даруйте мені, пані, даруйте. Воно краще було б, коли б панна схотіла, коли б вона трохи вчилася, але й так воно непогано".

Мати. Вами бувши, я б її цілий рік тримала на одній вправі.

– О, та вона сидітиме на ній, аж поки зовсім засвоїть, тільки це не так довго буде, як ви, пані, гадаєте.

– Пане Рамо, ви лестите їй. Ви надто добрий. Оце єдине, що вона з лекції запам'ятає і при нагоді не забуде мені повторити...

Година минула, учениця подає мені лекційну картку[62] з граціозним рухом і реверансом, якого навчилася в учителя танців. Я кладу картку в кишеню, а мати каже: "Дуже добре, панно, якби тут був Жавільє[63], то похвалив би тебе..." Я ще хвилину теревеню з пристойності, потім зникаю. Ось що звалося тоді "лекції супроводу".

Я. Виходить, тепер це щось інше?

Він. А так, бий його сила Божа! Приходжу, я – поважний, мерщій роздягаюсь, розкриваю клавесин, пробую клавіші. Мені завжди ніколи. Коли доводиться хвилинку почекати, я кричу, мов у мене гаманця виймають. За годину я мушу бути там от, за дві – в герцогині такої; мене чекають на обід в однієї прекрасної маркізи, а по обіді – концерт у барона Багге[64] на Новомалопільській.

Я. А проте вас ніде не чекають?

Він. То правда.

Я. Навіщо ж братися на ці ниці хитрощі?

Він. Ниці! А чому, прошу вас? Так уже ведеться в моєму стані, я не принижую себе, коли роблю так, як усі роблять. Не я ці хитрощі вигадав, і був би диваком і недотепою, коли б до них не принатурювався. Справді, я добре знаю, що коли ви застосуєте до цього загальні принципи якоїсь там моралі, що у всіх на язиці, а на ділі ні в кого, то й вийде, що біле – чорне, а чорне – біле. Але, пане філософе, є загальна совість, як і загальна граматики, а крім того, й винятки в кожній мові, що їх ви, вчені, називаєте, здається... як воно... допоможіть мені...

Я. "Ідіотизмами".[65]

Він. Правильно. Так от, кожен стан має свої винятки із загальної совісті, які я охоче назву "ідіотизмами" ремесла.

Я. Розумію. Фонтенель[66] добре говорить, добре пише, хоч його стиль кишить французькими "ідіотизмами".

Він. І державець, фінансист, суддя, військовий, письменник, адвокат, прокурор, купець, банкір, ремісник, учитель співу, вчитель танців – це все дуже чесні люди, хоч їхня поведінка відхиляється багато в чім від загальної совісті і сповнена моральних ідіотизмів. Чим давніше щось, тим більше в ньому ідіотизмів, чим злигодніший час, тим численніші ідіотизми. Який піп, така й парафія, і навпаки, зрештою – яка парафія, такий і піп. Отож і використовуєш якомога свою парафію.

Я. З усіх цих химер ясно розумію тільки те, що мало таких ремесл, які чесно виконуються, і мало є чесних людей у своєму ремеслі.

Він. Ото! Зовсім немає, зате й мало є шахраїв поза своєю крамничкою, і все йшлося б гаразд, коли б не певне число людей, що їх звуть пильними, точними, щирими у виконанні своїх обов'язків, ретельними, інакше сказати – тих, що завжди сидять у своїй крамничці й роблять своє діло зранку до вечора й тільки його й роблять. Тому вони єдині багатіють і стають у пошані.

Я. Через ідіотизми.

Він. Так, так, бачу, що ви мене зрозуміли. Отож ідіотизм майже всіх станів – бо ж є ідіотизми, спільні всім країнам, усім часам, як і загальна дурість, – так загальний ідіотизм, кажу, – це здобути собі якнайбільше покупців, а загальна дурість – уважати за найвправнішого того, хто їх найбільше має. Оце – два винятки із загальної совісті, перед якими треба схилитися. Це щось ніби довіра, саме із себе воно ніщо, але важить у громадській думці. Кажуть: добра слава краща від золотого пояса. А втім, у кого добра слава, в того золотого пояса немає, і тепер бачу я, що в кого золотий пояс, тому й слави ніколи не бракує. Треба, скільки є змоги, добиватися слави й пояса разом. Така й у мене мета, коли я використовую те, що ви називаєте ницими підступами, ганебними хитрощами. Я даю їй урок і даю його добре. Це – загальне правило. Я вдаю, що в мене уроків більше, ніж на дні годин. Це – ідіотизм.

Я. А чи добре ви сам урок даєте?

Він. Атож, не зле, сяк-так. Основний бас мого любого дядька все[67] це дуже спростив. Колись я крав гроші у свого учня, так, крав їх, то певно. А тепер я заробляю їх, щонайменш так само, як інші.

Я. А не мучила вас совість з приводу того, що крали?

Він. О, ні! Кажуть – як злодій у злодія краде, тоді чорт сміється. Батьки не луснуть від достатків, набутих бозна як. То все царедворці, фінансисти, великі купці, банкіри, ділки. Я допомагав їм відшкодовувати, я і всі ті, кому вони, як і мені, давали роботу. У природі всі види одне одного жеруть, а в суспільстві одне одного жеруть усі стани. Ми розправляємось одне з одним без ніякого втручання закону. Колись Дешан[68], тепер Гімар[69] мститься над фінансистом за князя, а торговець уборами, ювелір, оббивач, швачка, дурисвіт, покоївка, кухар, лимар – мстяться над Дешан за фінансиста. Серед усього цього тільки дурень і ледащо дасть собі нашкодити, а сам не допече нікому, і це – дуже добре. Звідси ви бачите, що ці винятки із загальної совісті, або моральні ідіотизми, що про них таку бучу збивають під назвою "здирства", нічого собою не являють і що, як добре розібратись, треба тільки мати правильне око.

Я. Захоплююся з вашого.

Він. До того ж – злидні. Голос совісті, честі тихенький дуже, коли кричать кишки. Якщо тільки доведеться мені забагатіти, муситиму теж відшкодовувати, так я вирішив відшкодовувати як тільки можна: столом, грою, вином, жінками.

Я. Боюся тільки, що ви ніколи не забагатієте.

Він. І мені так здається.

Я. А якби інакше сталося, що б ви робили?

Він. Робив би те, що й усі запанілі жебраки, був би неприторенним мерзотником, якого світ не бачив. Отоді пригадав би я все, що вони примусили мене вистраждати, і віддав би їм образи, яких зазнав від них. Люблю панувати і пануватиму. Люблю хвалу, і хвалитимуть мене. Найму всю банду Вільмор'єнову[70] і скажу їм, як мені казали: "Ну, люди, розважайте мене" – і розважатимуть мене. "А ганьбіть мені чесних людей" – і ганьбитимуть, якщо ще знайдеться там хтось чесний. А потім дівчата в нас будуть, будемо брататися, коли нап'ємось. Сп'яніємо – брехню точитимем, усіх пороків і розпусти всякої дізнаємо, розкішно буде. Доведемо, що Вольтер – нездара, що Бюффон[71], який на хідлі завжди спинається, – лише балакун пихуватий; що Монтеस्क'є[72] – лише дотепний хлопець; д'Аламбера під три чорти пошлемо з його математикою. Намнемо боки всім отаким катончикам[73], як ви, що зневажаєте нас із заздрості, що у вас скромність – гордощів личина, а тверезість – закон потреби. А музика? Отоді ми заграємо!

Я. З того, як ужили б ви багатство, бачу я, яка велика шкода, що ви – жебрак. Ваше життя було б вельми почесне для людського роду, вельми корисне для ваших співгромадян і для вас самих вельми славне.

Він. По-моєму, глузуєте ви з мене. Ви, пане філософе, не знаєте, з ким жартуєте. Вам невтямки, що я репрезентую зараз найважливішу частину міста й двору. Чи думали самі собі наші багаті по всіх верствах про те, що я вам звірив, чи не думали – факт той, що життя, яким я жив би на їхньому місці, це – достоту їхнє життя. Он ви які – ви гадаєте, що для всіх одне тільки щастя буває. Що за дивна бридня! Ваше щастя мислить собою деяке романтичне спрямування розуму, якого в нас немає, небуденну душу, особливий смак. Це дивацтво ви прикрашаєте ім'ям чесноти, називаєте її філософією. Але чи для всіх чеснота й філософія створені? Хто може, має їх, хто може, додержує. Уявіть всесвіт мудрим і філософським. Погодьтеся, що він був би з біса нудний. Чи чуєте – хай живе Соломонова філософія, хай живе Соломонова мудрість: пити добре вино, об'їдатися добірними стравами, розкошувати з гарними жінками, спочивати на пухких ліжках! Поза цим решта – суєта!

Я. А боронити батьківщину?

Він. Суєта! Батьківщини вже немає: від бігуна до бігуна я бачу самих тиранів та рабів.

Я. Служити друзям?

Він. Суєта! Хіба є друзі? А якби й були, чи треба робити їх невдячними? Подивіться гаразд, і ви побачите, що такий майже завжди буває наслідок зробленої послуги.

Вдячність – тягар, а всякий тягар на те, щоб його скинути.

Я. Урядувати в суспільстві й відбувати свою повинність?..

Він. Суєта! Що з того – є уряд чи його нема, коли ти багатий, адже на уряд стають лише за тим, щоб забагатіти! Відбувати повинність – до чого призводить воно? До заздрості, розбрату, переслідування. Хіба цим висунешся? Догоджати, чорт забирай, крутитись коло вельмож, вивчати їхні смаки, прикладатися до їхніх вибаганок, служити їхнім порокам, схвалювати їхні несправедливості – ось у чім секрет.

Я. Доглядати виховання своїх дітей?

Він. Суєта! То справа вихователя.

Я. А коли вихователь, перейнявшись вашими принципами, знехтує свої обов'язки, хто буде за це покараний?

Він. Їй-богу, не я. Може бути, колись чоловік моєї дочки або жінка мого сина.

Я. А коли вони обоє в розпусту й пороки вдадуться?

Він. Їхня справа.

Я. Коли вони ославлять себе?

Він. Хоч би що робитимеш, себе не славиш, коли багатий.

Я. Коли усе втратиш?

Він. Тим гірше для них.

Я. Я бачу, коли ви звільняєте себе від клопоту пильнувати поведінку своєї дружини, дітей і слуг, то легко можете й свої справи знехтувати.

Він. Вибачте, роздобувати гроші нелегко буває, тому годиться про це дбати завчасно.

Я. Дружині ви невелику увагу приділятимете?

Він. Ніякої, прошу вас. Як на мене, найкраще, яке тільки може бути, поводження зі своєю любою половиною, це – робити те, що їй належить. Хіба не втішно було б, по-вашому, на світі, коли б кожен своє діло робив?

Я. Чому й ні? Вечір ніколи не буває гарний для мене, коли я незадоволений зі свого ранку.

Він. І для мене теж.

Я. Світські люди такі витончені в розвагах саме через своє глибоке неробство.

Він. Не думайте так, у них клопоту доволі.

Я. Вони ніколи не стомлюються, тому ніколи й не спочивають.

Він. Не думайте так, вони раз у раз виснажені.

Я. Утіха – завжди справа для них, і ніколи не потреба.

Він. Тим краще: потреба – завжди страждання.

Я. їм усе набридає. Душа їхня тупіє, нудьга їх змагає. Хто відібрав би їм життя серед достатку, що їх гнітить, той зробив би послугу їм, бо вони знають тільки ту частину щастя, яка найшвидше приїдається. Чуттєвими втіхами я не гордую, – маю смак, якому приємна тонка страва й добірне вино; маю серце й очі, і люблю дивитися на гарну жінку, люблю почувати під рукою твердість і округлість її грудей, пити млість у її погляді, конати в її обіймах; не цураюсь іноді й погуляти з друзями, навіть трохи

побешкетувати. Але не питаю від вас, що без краю любіше мені допомогти нещасному, замирити якусь дразливу справу, дати рятівничу пораду, почитати щось гарне, пройтися з чоловіком чи жінкою, дорогими моєму серцю, побути кілька навчальних годин із дітьми, написати якусь добру сторінку, виконати обов'язки свого становища, сказати тій, кого кохаю, щось ніжне й миле, щоб її руки круг моєї шиї сплелися. Я знаю вчинок, який мені хотілося б зробити за всяку ціну: "Магомет" – величний твір, але я волів би краще зреабілітувати Каласову[74] пам'ять. Один мій знайомий подався аж у Картахену[75] – то був молодший у родині в такому краю, де звичай усе добро віддає старшим. І дізнається він, що його старший брат-мазунчик пустив достаток батьків за вітром, а батьки своїм добром надто не дорожилися, а потім вигнав їх із замку, і старі тепер злидарюють десь у провінціальному містечку. Що ж робить тоді молодший, з яким батьки повелися так суворо, аж він подався шукати долю на чужині? Він шле їм допомогу, мерщій улаштовує свої справи, приїздить багатим, повертає старих до їхньої домівки, віддає заміж сестер. Ох, любий Рамо, цей час він вважає за найщасливіший у своїм житті, зі слізьми на очах він розказував мені про нього, і в мене оце зараз, коли розповідаю вам, серце тремтить від радості й голос уривається від утіхи.

Він. Дуже чудні ви люди.

Я. А ви – дуже жалюгідні, коли не уявляєте, що стаєш понад долею і що не можна бути нещасним під захистом двох таких чудових учинків.

Він. Важко було б мені звикнути до такого роду щастя, бо рідко воно трапляється. Так, по-вашому, треба бути чесним?

Я. Щоб бути щасливим – безперечно.

Він. А втім, я бачу безліч чесних людей, які нещасні, і безліч людей, які щасливі, хоч і не чесні.

Я. То вам здається.

Він. А хіба не через те, що проявив на хвильку здоровий глузд і щирість, я не знаю, де мені сьогодні повечеряти?

Я. О, ні! То через те, що ви не завжди таким були, через те що не втямили заздалегідь, що передусім треба потурбуватись про засіб, незалежний від рабства.

Він. Незалежний чи ні, а мій засіб був, щонайменш, найлегший.

Я. Але непевний і нечесний.

Він. Але найвідповідніший до моєї вдачі ледаря, дурня й пройдисвіта.

Я. Згоден.

Він. І коли я можу добути своє щастя вадами, які природні в мені, які я набув без труда й зберігаю без зусилля, які пасують до звичаїв моєї нації, припадають до смаку тим, хто мене опікує, і краще відповідають їхнім приватним потребам, ніж чесноти, що тільки дошкуляли б їм зранку до ночі своїми звинуваченнями, – то дуже дивно було б, якби я почав мучитись, мов та проклята душа, щоб себе скалічити й зробити іншим, ніж я є; щоб надати собі характеру, чужого мені, і прикмет – дуже шановних, погоджуюсь із цим, щоб не сперечатись, але їх надто важко було б мені набути й додержувати, хоч не дали б вони мені нічого, а може, й від нічого гірше, – адже я став

би постійною сатирою для багатців, що при них такі жебраки, як я, мусять шукати собі пожитку. Чесноту хвалять, але ненавидять і уникають її, але мерзне вона на холоді, а на цім світі ноги теплими треба мати. Та через це я ще й озлився б доконечно; бо чому так часто бачимо ми святих – жорстоких, гнівливих, відлюдькуватих? Тому, що вони поставили собі невідповідне до своєї природи завдання. Вони мучаться, а коли мучишся, то й інших мучиш; а таке діло ні мені, ні заступникам моїм ні до чого. Я мушу бути веселим, жвавим, приємним, жартуном, штукарем. Чесноту поважати треба, а повага – річ нестерпна. З чесноти захоплюватись треба, а в захопленні нічого немає втішного. Смішить кумедність та блазенство, тож і мушу я бути кумедником і блазнем, і коли б природа не створила мене таким, найпростіше було б такого вдавати. На щастя, не потребую бути лицеміром – а скільки ж є їх усякої масті, не згадуючи вже про тих, що самі із собою лицемірять. Що робить кавалер де Ламорльєр[76], отой, що надіває капелюха на вуха, задирає голову, дивиться на зустрічного через плече, брязкотить шпагою при боці, ладен образити кожного, хто без шпаги ходить, і так ніби всіма на світі гордує? Він робить усе, що тільки може, щоб переконати себе, що він – сміливець, але він – боягуз. Дайте йому щиглика в носа, і він прийме його лагідно. Хочете збити йому пиху? Провчіть його, покажіть йому свого ціпка й дайте йому ногою в зад. Він, здивований з того, що показав себе боягузом, питає вас, хто вам сказав це, звідки ви це знаєте? Хвилинку перед тим він сам цього не знав. Довге й звичне мавпування хоробрості його самого ошукало. Він стільки вже накривлявся, що й сам у те кривляння повірив.

А ота жінка, що виморює себе, навідує в'язниці, не проминає жодних благодійних зборів, ходить, опустивши очі, й на чоловіків не зважається просто глянути, невпинно борючись із звабою своїх чуттів, – хіба від цього всього в неї серце не палає, зітхання не вихоплюються, кров не клекоче? Хіба не змагають її бажання, не малює їй уночі уява сцен із "Монастирського воротаря"[77] та "аретінових постатей"[78]? Чим стає вона тоді? Що думає про неї її покоївка, коли схоплюється в сорочці й біжить на допомогу конаючій господині? Жустіно, йдіть лягайте, то не вас ваша господиня кличе у своїм шаленстві.

І чим був би друг Рамо, якби він одного дня почав виявляти зневагу до багатства, жінок, смачної страви, неробства й Катона вдавати? Лицеміром. Мусить Рамо бути тим, що він є, – щасливим розбійником серед багатих розбійників, а не фанфароном чесноти, ні, навіть доброчесною людиною, що їсть свого сухаря на самоті або вкупі із жебраками. Без манівців скажу вам, – не до смаку мені ні ваше щастя, ні щастя таких мрійників, як ви.

Я. Бачу, мій любий, що воно вам невтямки, та й неспроможні ви його зрозуміти.

Він. Тим краще, чорт забирай, тим краще! Через нього я був би помер з голоду, нудьги, а може, й гризоти.

Я. По всьому цьому одну лише пораду можу дати вам – повернутися чимшвидше до господи, звідки ви так необачно дали себе прогнати.

Він. І робити те, що ви не відкидаєте в прямому значенні і що трохи бридко мені у

фігуральному?

Я. Яке дивацтво!

Він. Нічого дивного в цьому немає. Підлим охоче буду, але – щоб без принуки. Охоче гідності своєї зречуся... Ви смієтесь?

Я. Так, ваша гідність смішить мене.

Він. У кожного вона своя. Я охоче забуду свою гідність, але за своїм уподобанням, а не з чужого наказу. Хіба так і поплазую я, коли скажуть мені: плазуй? Я – що черв'як: обидва ми плазуємо, коли дають нам волю, але підводимося, коли нам наступлять на хвоста. Мені наступили на хвоста, і я підвівся. Крім того, ви ж гадки навіть не маєте, про що йдеться. Уявіть похмурого, бридкого, хандрижного, загорнутого у два-три звої свого халата типа, який сам собі не подобається, якому все не подобається, який від сили посміхнеться, коли ти перед ним тіло й дух стома різними способами вигинаєш, який байдуже дивиться на всі потішні гримаси твого обличчя й ще потішніші гримаси розуму – бо, між нами, отець Ноель[79], отой ниций бенедиктинець, що своїми гримасами так уславився, – він, попри свій успіх при дворі, проти мене, без ніякої хвальби, – дерев'яний танцюрист. Хоч би я як мучився, щоб саму божевільню перевершити, – нічого не виходить. Засміється чи не засміється – ось про що мушу думати у своїх корчах, а самі зміркуйте, як шкодить така непевність талантові. Мій зануда, встромивши голову в нічного ковпака, що закриває йому очі, подібний до нерухомого бовванця, якому до підборіддя почеплено нитку, що спускається аж під крісло. Чекаєш, коли вже смикнеться нитка, вона ж не смикається, а коли й зрушиться, буває, щелепа, то тільки щоб промовити вам прикре слово – слово, яке покаже вам, що на вас і не дивились, що ваше кривляння пішло на марне. Це слово – відповідь на те, що ви спитали його чотири дні тому. По цьому слові вискова пружина розтягається, і щелепа закривається.

Потім почав удавати свого типа. Сів на стільця – голова мов скам'яніла, капелюх аж на повіки насунувся, очі приплющив, руки спустив, щелепою ворухить, як автомат, і каже: "Атож, ваша рація, панно, у цьому тонкість потрібна".

– Бо воно міркує, міркує без упину й угаву – ввечері, вранці, за туалетом, за обідом, за кавою, за грою, у театрі, у ліжку і, прости Господи, мабуть, і в обіймах коханчиних. Цих останніх міркувань я не мав спроби почути, але й інші мені обридли достобіса... Сумний, понурий, як доля, – отакий наш хазяїн.

Навпроти нього – така собі принда недоторкана, якій не гріх навіть сказати, що вона гарна, бо таки гарна ще, хоч обличчя вже там і там пооране, а тіла набереться й на пані Бувійон[80]. Люблю тілеса, коли вони гарні, але ж занадто – то занадто, та й рух же матерії притаманний!.. Item[81], вона лихіша, бундючніша й дурніша за гуску. Item, хоче бути розумною. Item, треба її переконати, що вона розумна, як ніхто. Item, вона нічого не тямить, а теж міркує. Item, треба плескати її міркуванням руками й ногами, скакати з радощів, дубіти від захвату: "Як це чудово, делікатно, влучно сказано, тонко постережено, незвичайно відчуте! І звідки воно береться в жінок? Без вивчення, самою силою інстинкту, самим природним глуздом! Диво та й годі. А нам

торочать, що досвід, наука, мислення та виховання щось там важать!.." І такі інші дурниці, і плакати від утіхи; десять разів згинатися, коліно вперед схиливши, а другу ногу назад подавши, простягати до богині руки, шукати бажання в її погляді, не зводити очей з її рота, чекати її наказу й блискавкою виконувати його. Хто може стати на таку роль, як не бідолаха, що двічі-тричі на тиждень знаходить там, чим угамувати журу своїх нутрощів! Що ж думати про інших, приміром про Паліссо, Фрерона, Пуенсіне[82], Бакюляра[83], які мають дещо і чию підлоту не можна виправдати урчанням страдницького шлунку?

Я. Не думав я, що ви такий вимогливий.

Він. Та ні. Спочатку я дивився, як інші роблять, і собі так робив, навіть трохи краще, бо я щиріший, до того ж, кращий комедіант, голодніший, обдарований кращими легенями. Певно, я походжу по прямій лінії від славетного Стентора[84]...

І щоб дати мені відповідне поняття про силу своєї утробы, він почав так кашляти, аж шибки в кафе трохи не посипались і шахісти покинули грати.

Я. Але до чого цей хист?

Він. Не здогадуєтесь?

Я. Ні, я трохи обмежений.

Він. Припустімо, зайшла суперечка й перемога непевна. Я підводжусь і рикаю громогласно: "Так воно, як панна каже... Оце зветься міркувати! Хоч у заклад з усіма нашими розумниками піду. Геніальний вислів". Тільки ж не треба завжди отак-о схвалювати: одноманітно було б, фальшиво, приїлося б. Тут розважливість, різноманітність потрібна. Треба вміти підготувати й розташувати свої мажорні й рішучі тони, влучити нагоду й момент. Приміром, коли думки поділились, коли суперечка доходить останньої точки шаленства, коли ніхто вже нікого не слухає і всі говорять разом – треба сидіти осторонь, десь у найдальшому від бойовища кутку, підготувати свій вибух довгою мовчанкою і впасти раптово, як бомба, в середину суперечників. У цій майстерності рівного мені немає. А де я справді дивний, так це в майстерності протилежній: маю дрібні вібрації в голосі, якими посмішку супроводжу, маю безмежну різноманітність ухвальних мін: ніс, рот, чоло, очі – усе йде в діло; маю хвисткість у крижах, свій спосіб вигинати спину, зводити й спускати плечі, витягати пальці, схилити голову, сплющувати очі й бути враженим, немовби голос ангельський і Божий мені з небес зійшов, – а це облещує. Не знаю, чи гаразд ви тямите всю силу цієї пози. Не я її винайшов, але ніхто мене в ній не перевершив. Ось гляньте, гляньте.

Я. Справді, щось виняткове.

Він. То як, по-вашому, чи встоїть проти цього мозок у жінки хоч трохи гонористої?

Я. Ні, треба визнати, що ви хист блазенства й приниження довели так далеко, як тільки можна.

Він. Хай вони всі гамузом хоч з-під шкури пнуться, а такого не досягнуть ніколи. Найкращий з них, Паліссо, наприклад, завжди буде лише добрим учнем. Та коли ця роль і розважає спочатку, коли й зазнаєш деякої втіхи, глузуючи в душі з дурості тих, кого вона захоплює, то згодом воно вже не вражає; крім того, після певного числа

винаходів мусиш повторюватись, розум і мистецтво мають свої межі. Тільки Богові та деяким рідкісним геніям шлях стелиться все далі в міру того, як вони йдуть вперед. Такий, мабуть, Буре[85]: у нього є такі штуки, що мене – так, мене самого, – вкрай зворушують. Собачка, книга блаженства, смолоскипи на версальському шляху[86] – це речі, що мене приголомшують і всліджують; через таке й охоту до ремесла утратиш.

Я. А що то за собачка?

Він. Та звідки ви? Невже ви таки справді не знаєте, як учинила ця рідкісна людина, щоб віднадити від себе й принадити до міністра-хранителя королівської печатки[87] собачку, який тому подобався?

Я. Не знаю, кажу щиро.

Він. Тим краще. Це – з усіх вигадок одна з найкращих. Уся Європа була з неї зачудована, немає такого царедворця, що на неї не позаздрив би. От вам не бракує проникливості, побачимо, як би ви вчинили на його місці. Знайте, що собачка любив Буре, знайте, що чудернацьке міністрове вбрання лякало цуцика, знайте, що на подолання труднощів був лише тиждень часу. Треба знати всі умови проблеми, щоб зрозуміти заслугу її розв'язання. Ну!

Я. Ну, мушу зізнатися, що в цій галузі й найлегші речі мені сутужні.

Він. Слухайте (каже він, плескаючи мене злегка по плечі, бо він фамільярний), слухайте й дивуйтеся. Він зробив собі машкару, підхожу до міністра юстиції, позичив у камердинера широчезну сімару[88], надів машкару й сімару. Кличе свого собаку, гладить його, дає йому тістечко; потім зненацька міняє декорацію – це вже не міністер юстиції, а Буре кличе собаку й батожить. Менш як за два-три дні цієї справи, що тривала з ранку до вечора, собака почав тікати від Буре-фінансиста й бігти до Буре-міністра. Але я надто добрий. Ви – профан, який не годен знати про дива, що діються навколо.

Я. А втім, прошу вас, що то за книга й смолоскипи?

Він. Ні, ні. Про такі речі вам перший-ліпший з вулиці розкаже, а ви скористуйтеся з обставин, які звели нас, щоб довідатись про таке, чого ніхто, крім мене, не знає.

Я. Маєте рацію.

Він. Позичити вбрання й перуку – от про перуку міністрову й забув! Зробити собі підхожу машкару – машкара найбільш мене запаморочує. Тому й тішиться ця людина з найбільшої пошани, тому й має вона мільйони. Є кавалери орденів, що хліба не мають, – навіщо ж тоді вганяти за орденами, важачи надвередитись, а не звернутись до безпечного діла, що його ніколи не минає нагорода? Ось що зву я – грати по великій. Такі зразки хоч кого знеохотять – жаль бере до себе, нудно стає. Машкара! Машкара! Пальця дав би собі втяти, тільки б знайти машкару.

Я. Та хіба ви, з вашим поривом до майстерності і з легкістю вашого хисту, так-таки й не винайшли нічого?

Він. Вибачте. Наприклад, чудовий вигин спини, що я допіру казав вам, я вважаю за свій, хоч заздрісники, може, й заперечуватимуть. Певно, його вживали й раніше, але хто зрозумів, який він зручний, щоб глузувати потай з того, з кого захоплюєшся? Я маю

понад сотню способів зваблювати молоду дівчину при матері так, що ця мати не помічає нічогосінько, і навіть зробити її співучасницею. Уже на самому початку своєї кар'єри я відкинув усі вульгарні способи втручувати любовну записку. Я маю десять способів робити так, щоб її в мене виривали, і серед цих способів, тішу себе думкою, є й нові. Надто ж володію я талантом підбадьорювати боязкого хлопця. Коли б це списати, у мене, гадаю, визнали б певний хист.

Я. І честь велику.

Він. Напевно.

Я. На вашім місці, я поклав би все це на папір. Шкода буде, якщо воно загине.

Він. То правда, але ви не уявляєте, як мало дорожу я методом і правилами. Кому потрібен протокол, той не піде далеко. Генії мало читають, багато діють і самі собою робляться. Подивіться на Цезаря, Тюрена[\[89\]](#), Вобана[\[90\]](#), маркіза де Тансена[\[91\]](#), його брата кардинала[\[92\]](#) і секретаря цього брата, абата Трюбле. А Буре? Хто вчив Буре? Ніхто. Цих рідкісних людей творить сама природа. Може, гадаєте, що історія із собакою та машкарою десь написана?

Я. Але ж у ті хвилини, коли ваш порожній шлунок, або, навпаки, переобтяжений, не дає вам заснути...

Він. Подумаю про це. Краще писати велике, ніж робити дрібне. Тоді душа підноситься, уява спалахує, розпалюється й ширяє. А коли дивишся на маленьку Юс, або дивуєшся, чому це дурна публіка нагороджує оплесками маніжну Данжвіль[\[93\]](#), що так погано грає, а по сцені ходить, майже зігнувшись навпіл, яка своє кривляння за вишуканість уважає, а своє дріботіння за грацію, або спостерігаєш за бундючною Клерон – худу, вимушену, штучну, тоді душа блякне і звужується. Безглуздий партер ляскає їм, як не лусне, а того й не помічає, що ми – клубок приємності (щоправда, клубок грубшає потроху, але що з того?), що в нас – найкраща шкіра, найкращі очі, найгарніший ротик, щоправда – душі небагато, хода важенька, але ж вона не така незграбна, як то здається людям. Зате почуттями ми он які багаті!

Я. Це ви кажете з іронією, чи не так?

Він. От лише шкода, що бісове почуття – усередині все, зовні його не побачиш. Але, кажу вам я, – знаю, і знаю добре, що вона його має. Якщо не зовсім почуття, то щось схоже на нього. Годі подивитися, як ми з лакеями поводимося, коли у нас лихий настрій, яких лящів даємо покоївкам, якими ляпасами спроваджуємо свого любчика, як тільки він переступить у чомусь і не виявить нам належну пошану. Це – чортеня, кажу вам, сповнене гідності й почуття... Та ви не знаєте, що думати, адже так?

Я. Так, не можу зрозуміти, щиро чи зозла ви говорите. Я людина проста, будь ласка, облиште свої образи, кажіть мені все без викрутасів.

Він. Це те, що ми торочимо маленькій Юс про Данжвіль та Клерон, та ще до того слів декілька, які вас збентежили. Я згоден, щоб ви за пройдисвіта мене мали, але ж не за дурня, та тільки дурень або безтямно закоханий міг би бути таким зухвалим.

Я. Та як можна зважитися таке казати?

Він. Це не відразу робиться, помалу доходиш. Ingenii largitor venter.[\[94\]](#)

Я. Мабуть, дуже таки голод мусить дошкулити.

Він. Можливо. Проте, хоч яким несвітським здається вам це зухвальство, повірте, що тим, до кого з ним звертаєшся, чути його звичніші, ніж нам його висловлювати.

Я. Хіба хоч комусь стане сміливості пристати на вашу думку?

Він. Що ви називаєте – комусь? Це – думка й мова всього товариства.

Я. Ті з вас, хто не великий пройдисвіт, мусять бути великими дурнями.

Він. Дурнями? Присягаюсь вам, що дурень є тільки один – той, хто вітає нас, щоб самому ошукатися.

Я. Але як можна ошукатися так грубо? Бо, зрештою, вищість талантів Данжвіль і Клерон – незаперечна.

Він. Облесливу брехню п'ють повними ковтками, а гірку правду цідять по краплині. Крім того, у нас такий переконаний, такий щирий вигляд.

Я. Та, мабуть, ви таки згрішили разок проти своїх принципів і прохопилися необачно якоюсь образливою гіркою правдою, бо, усупереч нікчемній, нищій, підлій, огидній ролі, що ви її граєте, мені здається, що у своїй суті ви – чула душа.

Він. Я – аж ніяк. Чорти б мене взяли, коли я знаю, що таке я у своїй суті. Узагалі думка в мене пряма і вдача щира. Ніколи не брешу, якщо маю інтерес казати правду, ніколи не кажу правди, якщо маю інтерес брехати. Кажу те, що в голову спадає: розумне – тим краще, зухвале – на це не зважають. Я, звісно, користуюся зі свого щиромовства. Ніколи в житті я не думав ні перед, ні після того, як сказав. Тому нікого й не ображаю?

Я. А все ж таки це трапилося з людьми, в яких ви жили і які були до вас такі добрі.

Він. Що робити? Це – нещастя, лихий випадок, як то буває в житті. Постійного щастя немає. Мені було надто добре, це не могло довго тривати. У нас, ви знаєте, товариство найчисленніше і найдобірніше. Це – школа людяності, відновлення античної гостинності: ми підбираємо всіх поетів-невдах; ми прихистили Паліссо після "Зари"[\[95\]](#), Бре після "Великодушних облудників"[\[96\]](#), усіх невизнаних музик, усіх обсвистаних акторок, усіх затюканих акторів, силу-силенну сором'язливих бідаків, нищих паразитів, що на чолі їх я маю честь стояти, хоробрий ватажок полохливого війська. Коли вони приходять уперше, я вмовляю, щоб вони поїли, я й пити їм припрошую – а це ж така дрібнота! Кілька обдертих юнаків, які не знають, де голову прихилити, а з обличчя гарні. Інші – мерзотники, що влещують і присипляють хазяїна, щоб потім у хазяйки поживитися. Здаємося ми веселими, а всередині – кипить злоба й вирує апетит. Вовки не такі голодні, тигри не такі жорстокі. Ми пожираємо, як вовки в довгу зиму, ми шматуємо, як тигри, усе, що тільки має успіх. Іноді збираються докупити зграї Бертена, Монсожа[\[97\]](#), Вільмор'єна – отоді ревище стоїть у звіринці! Понуріших, бурчливіших, лихіших і лютіших звірів ніде не побачиш. Тільки й чути, що імена Бюффона, Дюкло, Монтеск'є, Руссо, Вольтера, д'Аламбера та Дідро. І бозна яких тільки епітетів до них не прикладають. Розум ми визнаємо лише в таких дурнях, як і самі. Там зародився план комедії "Філософи"[\[98\]](#), а сцену з розносником подав я особисто за "Збабілою теологією"[\[99\]](#). Вас теж там не помилювано, як й інших.

Я. Тим краще! Мабуть, мені надали більше честі, ніж я того вартий. То була б ганьба для мене, якби ті, що стільки поганого говорять про талановитих і чесних людей, наважились говорити про мене добре.

Він. Нас багато, і кожен повинен оплатити свою частину – принісши в жертву великих тварин, ми заколюємо дрібніших.

Я. Ображати науку й чесноту, аби жити, – дороженький це хліб!

Він. Я ж казав уже вам, що шкоди з нас ніякої: ми всіх ображаємо й нікому не робимо лиха. Іноді буває в нас тяжкотілий абат Олів'є, гладкий абат Леблан[100], лицемір Батте[101]; гладкий абат лихий тільки перед обідом. А напившись кави, поринає в крісло, кладе ноги на лавочку при каміні й засинає, як старий папуга на своїй жердині. Коли починають надто вже галасувати, він позіхає, потягається, протирає очі й каже: "Ну, що там, що там?"

– Мова про те, чи розумніший Пірон[102] від Вольтера.

– У вас про розум мова? Не про смак? Бо смаку ваш Пірон і не нюхав.

– Не нюхав?

– Ні...

І от пускаємося ми в суперечку про смак. Тоді хазяїн дає знак рукою, щоб його вислухали, бо якраз смаком він найбільш пишається. "Смак, – каже він, – це така річ..." їй-богу, не знаю, що то за річ, та й він сам не більше.

Буває в нас іноді й приятель Роббе – він частує нас двозначними оповіданнячками, чудесами фанатиків, що їх сам на власні очі бачив, уривками зі своєї поеми на тему, в якій він знається досконало[103]. Його вірші я ненавиджу, але люблю слухати, як він читає, – стає тоді мов причинний. Усі навколо кричать: "Оце справді поет!.." Між нами, ця поезія – шаламатня всіляких невиразних шелестів, дика цвенькотнява мешканців вавилонської башти.

Ходить до нас і один телепень, що виглядає тупим і придуркуватим, а розумніший від чорта й хитріший за стару мавпу. Це – одне з тих облич, що викликають жарти й глум і що Бог створив їх на науку людям, які судять по фізіономії і яких їхнє свічадо мусило б навчити, що бути розумним і виглядати дурнем так само легко, як і ховати дурість під розумним обличчям. Паплюжити добру людину на втіху іншим – підлота дуже поширена, тому на нашого простачка й накидаються звичайно. Це – пастка, яку ми ставимо на новоприбулих, і не бувало так, щоб хоч один у неї не піймався...

Мене не раз дивували точні зауваження цього божевільця про людей та характери, і я йому це засвідчив.

Бо з лихого товариства, як і з розпусти, є користь, – відповів він. – Утрату незайманості надолужуєш утратою забобонів: у лихому товаристві, де порок показується без машкари, навчаєшся його пізнавати; крім того, я читав трохи.

Я. Що ж ви читали?

Він. Я читав, читаю і перечитую раз у раз Теофраста[104], Лабрюйєра[105] та Мольєра.

Я. Це добірні книжки.

Він. Вони ще кращі, ніж гадають. Але хто вміє їх читати?

Я. Усі, відповідно до обсягу свого розуму.

Він. Майже ніхто. От скажіть мені – чого в них шукають?

Я. Розваги й науки.

Він. Але якої науки? У цьому вся річ.

Я. Знання своїх обов'язків, любові до чесноти, ненависті до пороку.

Він. А я вибіраю в них усе, що треба робити, і все, чого не треба казати. Отож, коли читаю "Скупця", гадаю собі: "Будь скупець, коли хочеш, але остерігайся говорити по-скупецьки". Коли читаю "Тартюфа", гадаю собі: "Будь лицеміром, коли хочеш, але не говори по-лицемірськи. Плекай пороки, корисні тобі, але не май ні їхньої мови, ні їхньої подоби, а то смішний будеш". Щоб убезпечити себе від цієї мови й подоби, треба їх знати, а ці письменники дали чудові їх малюнки. Я – це я і лишаюся тим, що я є, але дію і говорю як годиться. Я не з тих, що зневажають моралістів – у них багато чого можна повчитись, а надто в тих, що запроваджували мораль у дію. Порок дошкуляє людям тільки вряди-годи, а порочний характер – з ранку до ночі. Мабуть, краще бути нахабою, ніж мати нахабну фізіономію, – нахабність характеру ображає лише десь-колись, а нахабність обличчя – увесь час. Не думайте, зрештою, що я єдиний читач такого ґатунку. Моя заслуга в тім лише, що я систематично, розважливо й обмірковано роблю те, що інші роблять інстинктивно. Через те читання не робить їх кращими за мене, але, наперекір собі, вони все-таки лишаються смішними. Натомість я буваю смішним тільки тоді, як хочу, і тоді вже лишаю їх далеко позад себе, – бо те саме лицемірство, яке вчить мене уникати бути смішним в одних обставинах, вчить мене наражатися на те, щоб бути таким в обставинах інших. Я згадую тоді все, що інші казали, все, що читав, і додаю ще те, до чого сам дійшов, а щодо цього я людина метикувата.

Я. Добре зробили, що розкрили мені ці таємниці, а то я гадав би, що ви самі собі суперечите.

Він. Ніколи, бо на один раз, коли треба уникнути бути смішним, випадає, на щастя, сто разів, коли треба вдавати смішного. Найкраща роль при вельможях – блазенська. У короля довго був вправний блазень, а вправного мудреця не було ніколи. Я – блазень Бертена й багатьох інших, може, й ваш зараз, а може, ви мій – мудрий блазня не триматиме – отже, хто має блазня, той не мудрець; коли ж не мудрець – то він блазень, а може, хай навіть і король, – блазень свого блазня. Пригадайте, зрештою, що в такій мінливій справі, як звичаї, немає нічого абсолютно, суто й загально правдивого чи хибного, крім того, що треба бути таким, яким інтерес велить бути, – добрим чи лихим, мудрецем чи блазнем, пристойним чи смішним, чесним чи порочним. Якби чеснота якимсь чином приводила до багатства, я або був би добродішним, або вдавав би чесноту, як інші. Але всі хотіли бачити мене смішним, – я й став таким, що ж до порочності, то за це подбала сама природа. Коли кажу "порочність", то вашою мовою висловлююсь, бо якби ми порозумілися, то могло б статися, що порок по-вашому – це те, що по-моєму чеснота, а чеснота те, що по-моєму порок.

Бувають у нас також автори з "Опера Комік"[\[106\]](#), їхні актори й акторки, а частіше їхні антрепренери – Корбі, Моет усе люди заможні й високодостойні. Забув ще великих критиків та літераторів, "Аван-Кур'є", "Птіт-Афіш", "Анне літтерер", "Обсерватер літтерер", "Сансер ебдомадер"[\[107\]](#), усю ту зграю писак.

Я. "Анне літтерер"! "Обсерватер літтерер"! Це неможливо, вони ж одне одного ненавидять.

Він. То правда, але коло миски всі жебраки миряться. Щоб його біс ухопив, того проклятого "Обсерватер літтерера" з його газетою вкупі! Цей собака, скнарий, смердючий і зажерливий попик[\[108\]](#), і спричинився до моєї недолі. Він учора тільки вперше з'явився на нашій обрії, прийшов саме тієї години, коли ми збігаємось зі своїх лігов на обіди. Коли негода, щасливий той із нас, у кого в кишені є двадцять соль, щоб узяти візника! Той глузує зі свого товариша, що вдень прибув, заболочений по пояс і мокрий до кісток, і ввечері вертається додому в тому самому стані. Один з таких, не знаю вже, хто саме, мав кілька місяців тому скажену суперечку із савояром, що засів коло наших дверей: у них рахунок був, позичальник жадав, щоб боржник віддав борг, а в нього в кишені вітер свистів. Так той і ушкварив його на проході.

Накривають, абатові шану дають, на покуті садять. Заходжу я, бачу його. "О, та ви головуєте, панотче? – кажу йому. – Сьогодні воно то добре, а от завтра ви зсунетесь, прошу вас, на тарілку, позавтра – ще на одну, і так з тарілки до тарілки, сунутиметесь праворуч чи ліворуч, аж поки після місця, яке я посідав один раз перед вами, Фрерон – один раз після мене, Дора[\[109\]](#) – один раз після Фрерона, Паліссо – один раз після Дора, ви не осядетесь міцно коло мене, такого, як і ви, сердеги безталанного, що *siedo sempre come un maestoso cazzo fra duoi coglioni*[\[110\]](#). Абат, чоловік-добряга, не злий до слова, засміявся; панна, вражена моєю спостережливістю і вірністю мого порівняння, засміялась; усі, хто сидів праворуч та ліворуч від абата й кого він зсунув на один ступінь, – засміялись. Усі сміються, крім пана, що гнівається і каже мені слова, які нічого не важили б, коли б ми були на самоті: "Рамо, ви – нахаба!"

– Гаразд це знаю, із цією умовою ви й прийняли мене.

– Пройдисвіт.

– Як й інші.

– Шарпак.

– Хіба я був би тут інакше?

– Я прожену вас.

– Після обіду я й сам піду.

– Раджу вам.

Пообідали. Мого рота ніщо не минуло. Добре попоївши й досхочу попивши, – бо, зрештою, від їжі я з досади не відмовляюся ніколи, – лаштуюся йти, адже дав слово так прилюдно, що треба було його додержати. Чимало часу блукав по господі, шукаючи ціпка й капелюха там, де їх не клав, і все сподіваючись, що хазяїн вибухне новою зливою образ, що хтось утрутиться й ми, врешті-решт, замиримося, погнівавшись одне на одного. Я крутивсь, крутивсь, бо на серці в мене не було нічого, але хазяїн, –

похмуріший і чорніший від Гомерового Аполлона, коли той пускає стріли в грецьке військо, насунувши ще глибше, ніж звичайно, ковпака, – поглядає сюди й туди, підперши підборіддя кулаком. Підходить до мене панна. "Та що це таке сталось, панно? Хіба сьогодні я не такий, як завжди?"

– Він хоче, щоб ви пішли.

– Я піду... Я його не зневажив.

– Вибачте: абата запросили, а ви...

– То він сам себе зневажив, запросивши абата, приймаючи мене й ще купу таких нікчем, як я.

– Ну ж бо, любий Рамо, треба попросити пробачення в пана абата.

– Ні до чого мені його пробачення.

– Ну, ну, все втишиться...

Беруть мене за руку, тягнуть до крісла, де абат. Я простягаю руку, дивлюсь на абата з якимсь захопленням, бо хто ж таки просив коли-небудь у абата пробачення? "Панотче, кажу йому, панотче, адже все це дуже смішно, правда?" І як засміюсь, теж і абат. Отож з цього боку вже пробачено, але треба приступитись до другого, тут мова зовсім інша. Не тямлю вже, як я там перепрошував.

– Ось, пане, цей безумець...

– Він давно вже допікає мені, не хочу й слухати про нього.

– Йому прикро...

– Так, мені дуже прикро.

– Цього більше не трапиться.

Не знаю, чи в нього був один з тих днів чорного настрою, коли панна боїться підступитись до нього і зважується торкатись до нього лише в оксамитових рукавичках, чи він кепсько зрозумів мої слова, чи я сам кепсько говорив, але було ще гірш, як перед тим. Що за чорт! Та хіба він мене не знає? Хіба не знає, що я, мов дитина, і що за певних обставин зі мною можна робити, що хочеш? До того ж, прости Господи, треба ж і мені перепочити. Навіть сталевий танцюрист зіпсується, коли смикати його за нитку від ранку до вечора й з вечора до рання. Я мушу тішити їх, така умова, але мушу ж і я іноді розважитися. Серед цього шарварку мені в голову вдарила згубна думка, думка, що пихи додала мені, навіяла гонору й зухвальства – це що без мене не обійдуться, що я – людина незамінна.

Я. Так, по-моєму, ви для них дуже корисні, але вони для вас – ще більше. Такі добрі господи на дорозі не валяються, а ось вони замість одного сотню блазнів знайдуть.

Він. Сотню таких, як я! Пане філософе, таких, як я, не густо. Так, нездарних блазнів. Адже дурощі куди важчі від таланту й чесноти. Я – рідкісний у своєму роді, так, дуже рідкісний. Що вони роблять тепер, коли мене немає? Як собаки нудяться. Я – невичерпна торба зухвальства. Щомить я стружу такі штуки, аж вони до сліз регочуться. Я був для них цілою божевільнею.

Я. За те мали стіл, ліжко, пальто, піджак і штани, черевики й пістоль на місяць.

Він. Куди ж пак, чи й не зиск! А обов'язки? Про них ви нічирк! Передусім скоро

підє поголоска про нову п'єсу, і хоч би яка була погода, треба облазити всі паризькі горища, аж поки не знайду автора, поки не залучу того твору на прочитання, поки не закину спритно, що є в ньому роль, яку чудово зіграла б одна моя знайома.

- А хто саме, прошу вас?

- Хто? Що за питання! Це - сама грація, милість і витонченість.

- Ви про панну Данжвіль? Може, знаєте її часом?

- Так, трохи, тільки ж не вона.

- А хто ж?

Називаю пошепки.

- Вона!

- Атож, вона, - проказую трохи ніяково, бо й мені соромно буває, і треба бачити, як витягується від цього імені обличчя у поета або як він регочеться мені у вічі іншим разом. А втім, по волі чи по неволі, я мушу привести його на обід, - його, що боїться зобов'язатися, губу копить, дякує. Треба бачити, як мене трактують, коли не пощастить мені в заходах: я й дурбас, і йолоп, і тюхтій, і нікчема, склянки води мені дати не варто. А ще гірше, коли заграли таки і я повинен серед тюкання публіки, що судить добре, хоч що казати, хоробро гриміти своїми самотніми оплесками, привертати до себе погляди, іноді й викликати посвисти на акторку й чути коло себе шепіт: "Це перевдягнений лакей її любовника. Та чи замовкне ця паскуда?.." Нікому не втямки, що саме до цього приневолює, гадають - дурняцтво, а тут причина, яка все виправдує.

Я. Навіть порушення цивільних законів.

Він. Мене, зрештою, почали пізнавати, казали: "О, та це Рамо..." Я міг тоді хіба що кинути кілька іронічних слів, які хоч трохи виправдували б моє самотнє й криво тлумачене плескання. Погодьтеся, що великого треба інтересу, щоб отак зневажати громадянство, і що така панщина більшого варта, ніж якесь там поганеньке екю.

Я. А чому ви не попросите підмоги?

Він. Таке бувало, та тоді мало що мені перепало. Ідучи на тортури, треба було убгати собі в голову всі блискучі місця, де важливо дати тон. Якщо траплялося забути їх або переплутати, тоді мене аж трясло, коли вертався: то така була буча, що ви й уявити негодні. Крім того, у домі ціла зграя псів, яких треба доглядати, - щоправда, нерозумно взяв я на себе це завдання, - коти, що при них я був за головного дозорця. То вже величезне було мені щастя, коли Міку зводить так шкрябнути мене пазурами, аж рукава й руку роздере. Крікетту[111] за живіт узяло - я чухаю їй черево. Учора в панни запаморока, сьогодні - нерви. Не згадую вже про легкі нездужання, що з ними переді мною не соромилися. Та це нехай, я ніколи й не хотів будь-кому сорому завдавати. Десь я читав, що якийсь князь, прозваний Великим, стояв іноді, схилившись на спинку стільчака своєї любки. З близькими друзями поводяться просто, а я ж був тоді з усіх найближчий. Я - апостол простоти й невимушеності. Я проповідував їх там прикладом, і ніхто на це не ображався. А мені тільки й треба цього. Я змалював вам хазяїна. Тепер ваги набирає панна, тож треба розказати, які побрехеньки про неї ходять.

Я. Ви не з таких!

Він. Чому?

Я. Бо це, щонайменш, непристойно – висміювати своїх добродійників.

Він. А хіба не гірше – на підставі добродійства принижувати свого піклуванця?

Я. Та коли б піклуванець не був сам нищий, він не дав би заступникові такого права.

Він. Та коли б ті люди не були самі смішні, про них не ходило б побрехеньок. Та й чи моя в тім провина, що вони з наволоччю водяться? Чи моя причина, що їх ганьблять, зраджують, беруть на глузи? Коли ти сповна розуму зважуєшся жити з такими, як я, то вже й не сказати, якої бридоти мусиш начуватися. Коли беруть нас, то хіба не знають, хто ми такі, які ми корисливі, підлі й віроломні душі? Є мовчазна угода, що нам робитимуть добро і що рано чи пізно ми віддамо злом за добро, нам зроблене. Хіба не така угода між людиною і її мавпою та папугою? Лебрен[112] репетує, що Паліссо, його гість і приятель, куплети склав на нього. Паліссо мусив скласти куплети, то Лебренова провина. Пуансіне репетує, що Паліссо звернув на нього куплети, які склав на Лебрена. Паліссо мусив звернути на Пуансіне куплети, які він склав на Лебрена, то провина Пуансіне. Панотчик Рей[113] репетує, що його приятель Паліссо переманив у нього коханку, з якою він сам того Паліссо познайомив. От не треба було знайомити Паліссо із своєю коханкою або наперед зважитися втратити її. Паліссо виконав свій обов'язок, то панотця Рея провина. Видавець Давид[114] репетує, що його спільник Паліссо ночував чи хотів переночувати з його дружиною; а дружина видавця Давида репетує, що Паліссо пускає поголоску, ніби він з нею ночував. Важко встановити, ночував чи не ночував Паліссо з дружиною видавця Давида, бо дружина мусить заперечувати те, що було, а Паліссо може пустити поголоску про те, чого не було; у всякому разі Паліссо виконує свою роль, то Давидова та його дружини провина. Он Гельвецій[115] репетує, що Паліссо вивів його на сцені як нечесну людину – його, кому Паліссо й досі винен гроші, які він позичив йому на лікування, харчі та одержу. А чи мусив він сподіватися іншого поводження від людини, запламованої якою тільки є ганьбою, яка знічев'я примушує свого приятеля зректися релігії[116], яка захоплює майно своїх спільників, для якої немає ні віри, ні закону, ні переконань, яка збиває собі достаток per fas et nefas[117], яка свої дні лічить за своїми підлотами й сама себе вивела на сцені як одного з найнебезпечніших шахраїв[118] – гадаю, що другого прикладу такого зухвальства не було в минулому й не буде в майбутньому? Ні, виходить, то не Паліссо, а Гельвецієва провина. Якщо молодого провінціала повели до версальського звіринця і він з дурного розуму просунув руку в клітку до тигра чи пантери, то, коли рука юнакова залишилась у пащеці лютого звіра, чия це провина? Усе це записано в мовчазній угоді. Тим гірше для того, хто її не знає або забуває. Цією всеосяжною і священною угодою я виправдовую людей, яких винуватять у злостивості, замість того, що винуватити себе в дурості. Так, гладка графине[119], то ваша провина, коли ви збираєте коло себе тих, кого серед людей вашого штибу називають нікчемами, і коли ці нікчеми роблять вам гидоти, вас призводять робити їх і накликають на вас злобу чесних людей. Чесні люди роблять те, що мусять робити, нікчеми – теж, і то ваша

провина, що ви приймаєте їх. Коли б Бертен жив тихо й лагідно зі своєю коханкою, коли б, маючи чесні характери, вони завели б чесні знайомства, зібрали б коло себе людей талановитих, людей, відомих у суспільстві своїми чеснотами, й приділили б невеличкому, освіченому й вибраному товариству години розваги, відриваючи їх від своєї солодкої самотності, від свого кохання й розмов про нього в тиші, на відлюдді, – то хіба, по-вашому, точилися б плітки про них? Що з ними сталося? Те, чого вони варті, їх покарано за їхню необачність, і якраз нам споконвіку призначило провидіння карати теперішніх Бертенів, а нашим подобам серед нащадків наших призначило воно карати Монсожів та Бертенів майбутніх. А тим часом як ми виконуємо його справедливі вироки над дурістю, ви, що змальовуєте нас такими, які ми є, виконуєте його справедливі вироки над нами. Що ви подумали б про нас, якби ми з нашими ганебними звичаями твердили, що користуємося з громадської пошани? Що ми божевільні. А чи мудрі ж ті, хто сподівається чесного поводження від людей, що народилися порочними, від підлих і нищих характерів? Кожному на землі – справедлива відплата. Генеральних прокурорів два є – один той, що за вашими дверима карає провини проти суспільства, а другий – природа. Цьому прокуророві відомі всі пороки, що уникають законів. Ви займаєтеся розпустою із жінками – на водянку заслабнете, пиячите – сухітний будете, пускаєте до себе шалапутів, водитеся з ними – будете зраджені, осміяні, зневажені, найпростіше – це скоритись справедливості цих вироків і сказати собі самому: так і треба, схаменутись і виправитись або лишитись таким, як є, але на вищезазначених умовах.

Я. Ваша рація.

Він. А втім, я особисто цих пліток не вигадую, продаю за те, що купив. Подейкують, що кілька днів тому годині о п'ятій уранці зчинився страшенний галас. Усі дзвінки заторохкотіли, залунали уривчасті й глухі крики, мов там душили когось: "рятуйте... рятуйте... задихаюсь... помираю..." Крики йшли з хазяїнового помешкання. Прибігли туди, взялися рятувати його. Наша товстуля, утративши голову, себе не тямлячи й світу не бачачи, зводилась на руках як тільки могла вище й гепала на грішне тіло п'яти- чи шестипудовою вагою з усією швидкістю, якої надає шаленство насолоди. Насилу витягли його з-під неї. Якого біса заманулось молоточкові забратися під важке ковадло?

Я. Ви соромітник. Поговорімо про інше. Відколи ми розмовляємо, в мене крутиться на язиці одне запитання.

Він. Чого ж ви так довго держали його?

Я. Боявся, що воно нескромне.

Він. Після всього, що я розказав вам, не знаю вже, який там може бути в мене від вас секрет.

Я. Ви розумієте, якої я думки про ваш характер?

Він. Звичайно. Для вас я мерзотник і поганець, та й собі самому теж таким здаюся іноді, але рідко. Зі своїх пороків я радію частіше, ніж ганю себе за них. Ви постійніший у своїй зневазі!

Я. То правда. Але навіщо ви викрили мені всю свою мерзенність?

Він. Передусім тому, що ви й так добру її частину знаєте, а признаючись до решти, я, по-моєму, виграю, а не програю.

Я. Як це, прошу вас?

Він. Коли в деяких галузях важить бути величним, то в злі найбільше. На дрібного злодія плюють, але великому злочинцеві не можуть відмовити певної пошани: вас дивує його сміливість, вас страшить його жорстокість. У всьому цінують цільність характеру.

Я. Але цієї шановної цільності характеру ви ще не маєте. Я бачу, що ви вагаєтесь часом у своїх принципах – не знати, чи ви зроду лихий чи з науки, і чи до кінця довели ви вашу науку.

Він. Згоден, але я зробив, що тільки міг. Хіба не стало мені скромності визнати довершеніші за мене істоти? Хіба не говорив я вам про Буре з найглибшою пошаною? Буре, про мене, найперша людина у світі.

Я. А зразу після Буре – ви?

Він. Ні.

Я. Виходить – Паліссо?

Він. Паліссо, тільки не сам.

Я. А хто ж може поділити з ним другий ступінь?

Він. Авіньйонський відступник. [\[120\]](#)

Я. Ніколи не чув про авіньйонського відступника, але то, певно, людина дивна.

Він. Так воно і є.

Я. Історія великих людей мене завжди цікавила.

Він. Охоче вірю.

Мій перекинчик жив у одного з добрих і чесних нащадків Авраамових, яких праатькові вірних пообіцяно стільки, як зір на небі.

Я. У єврея?

Він. У єврея. Він здобув спочатку співчуття, потім прихильність, нарешті й цілковиту довіру, бо так воно завжди буває: на свою добродішність ми так сподіваємося, що рідко коли таїмось із своїм секретом від того, кого вщедряємо своєю добротою. Як же не буде невдячних, коли ми самі спокушаємо людей бути невдячними безкарно? Цього правильного міркування наш єврей не збагнув. Отож і признався зрадникові, що совість не дозволяє йому їсти свинини. Зараз побачите, яку користь зумів добути мудрий розум із цього зізнання. Минуло кілька місяців, протягом яких наш перекинчик подвоїв свою уважність, аж поки побачив, що своїм дбанням зворушив, заплонив і переконав єврея, що в нього серед усіх колін ізраїлевих кращого приятеля немає... Полюбуйтеся з його обачності! Він не поспішає, дає досягнути груші перед тим, як потрусити гілку. Зайва запальність могла зруйнувати весь намір. Бо велич характеру впливає звичайно з природної рівноваги багатьох протилежних якостей.

Я. Ет, облиште міркування, розповідайте далі вашу історію.

Він. Не можна. Бувають дні, коли я мушу поміркувати. Це – хвороба, якій треба

дати волю перейти. На чому я спинився?

Я. На міцній приязні між євреєм та зрадником, що перекинувся в чужу віру.

Він. І от груша достигла... Але ви не слухаєте, про що замислилися?

Я. Про те, що у вас тон нерівний – то високий, то низький.

Він. А хіба в порочної людини може бути один тон?.. Приходить він одного вечора до свого приятеля – переляканий, голосу не відведе, з обличчя блідий як смерть, труситься всім тілом.

– Що це з вами?

– Ми пропали.

– Як це пропали?

– Пропали, кажу вам, навіки.

– Поясніть.

– Хвилиночку, дайте отямитися від жаху.

– Отямтеся, – каже йому єврей замість сказати: "Ти шахрай неприторенний, не знаю, що ти хочеш мені сказати, але ти неприторенний шахрай, ти прикидаєшся зляканим".

Я. А чому він мусив так сказати?

Він. Бо той брехав і перебрив міри, це ясно для мене, і не перепиняйте мене більше. "Ми пропали... пропали... навіки!" Хіба не відчуваєте фальшу цих повторних "пропали"... "Один зрадник виказав нас святій інквізиції, вас як єврея, мене як перекинчика, підлого перекинчика..." Чи чуєте – зрадник не соромиться вживати найогидніших висловів. Щоб назвати себе своїм ім'ям, треба більше сміливості, ніж воно здається. Ви не знаєте, як важко дійти до такого.

Я. Ні, певна річ. Але підлий перекинчик?..

Він. Він удавав, але удавав спритно. Єврей у відчаї, рве на собі бороду, качається по землі, бачить сбірив[121] на порозі, бачить себе закутаним у санбеніто[122], бачить своє автодафе вже приготованим. "Друже, ніжний друже, єдиний друже, що ж робити?"

– Що робити? Бувати на людях, удавати цілковиту безпеку, поводитися так, як звичайно. Судочинство в цьому трибуналі таємне, але повільне. Треба скористатися з його проволок, щоб усе продати. Я зараз найму сам або через третю особу – так, через третю особу, це буде краще, – корабель, ми складемо на нього ваш достаток, бо якраз на ваш достаток вони, головне, важать, – і поїдемо вдвох шукати під іншим небом волі служити Богові нашому й додержувати безпечно закону Авраама й нашого сумління. Найважливіша річ у згубних обставинах, у які ми потрапили, – це не вчинити якоїсь необережності...

Сказано – зроблено. Корабель найнято, забезпечено харчем і матросами, достаток євреїв навантажено; завтра вдосвіта вони рушають, можуть весело повечеряти й безпечно заснути; завтра вони вислизнуть від переслідників. Уночі перекинчик устає, викрадає в єврея гаманця та коштовності, простує на корабель і – поїхав... І ви гадаєте, що це все?

От і не так! Коли мені розповіли цю історію, я здогадався про те, чого не сказав

вам, щоб зрозуміти, наскільки ви проникливий. Добре зробили ви, що чесним лишилися, з вас був би лише дрібний шахрай. Такий досі й наш перекинчик – це підлий крутій, на якого ніхто не схотів би бути схожим. Величне в його облудності те, що він сам виказав свого доброго приятеля єврея, якого вранці схопила свята інквізиція, а за кілька днів і засмажила. Отак перекинчик став спокійним власником достатку проклятого нащадка тих, хто розп'яв Господа Бога нашого.

Я. Не знаю, що мені гидкіше: мерзотність вашого перекинчика, чи тон, яким ви про нього розповідаєте.

Він. Казав же вам: жорстокість учинку вбиває у вас почуття зневаги, оце й причина моєї щирості. Я хотів показати вам міру моєї досконалості у своїй майстерності, хотів вирвати у вас признання, що я принаймні оригінальний у своєму зникчемненні, посісти у вашій голові місце серед великих негідників і скрикнути потім: *Vivat Mascarillus, fourbum imperator!*^[123] Ану, веселіш, пане філософе, хором: *Vivat Mascarillus, fourbum imperator!*

І по тому почав співати щось вельми дивне: мелодія була то поважна й урочиста, то легка й грайлива; ось удавав баса, а за мить – високі голоси, показував мені рукою та головою місце витримок і сам виконував, сам komponував пісню перемоги, з якої знати було, що на добрій музиці він розуміється краще, ніж на добрих звичаях.

Я ж не знав, лишатись мені чи тікати, сміятися чи обурюватися. Я залишився з наміром повернути розмову на якусь тему, що розвіяла б у мене на душі огиду, якою вона пройнялася. Мене почала обтяжувати присутність людини, що говорила про жахливий вчинок, про мерзенний злочин так, як розглядає знавець малярства й поезії красу вишуканого твору, або як виявляє й висвітлює мораліст та історик обставини героїчної звитяги. Мимоволі я спохмурнів. Він помітив це й спитав:

Він. Що це вам? Вам недобре?

Я. Трохи, але це минеться.

Він. Вигляд у вас заклопотаний, мов у людини, яку мучить якась похмура думка.

Я. Так воно і є...

Хвилинку ми обидва мовчали. Він походжав, насвистуючи та наспівуючи, і щоб знову розворушити його хист, я запитав:

Я. Що ж ви тепер поробляєте?

Він. Нічого.

Я. Це дуже втомливо.

Він. Я й так був не дуже розумний, а наслухавсь музики Дюні^[124] та інших наших молодих майстрів, то й зовсім розгубився.

Я. Так ви схвалюєте цей жанр?

Він. Безперечно.

Я. І знаходите красу в цих нових співах?

Він. Чи знаходжу! Атож, нехай їм біс! Яка промовистість, яка правдивість, експресія!

Я. Мистецтво такого ґатунку завжди щось наслідує у природі. Що може бути

зразком у композитора, коли він складає пісню?

Він. Чому не глянути на справу глибше? Що таке спів?

Я. Відверто кажучи, відповісти на ваше питання не можу, це понад мої сили. Отакі ми всі – у пам'яті в нас лише слова, які ми нібито розуміємо, не тільки через те, що часто вживаємо їх і навіть правильно застосовуємо, а розумом досягнути кожне поняття ми не можемо. Коли я вимовляю слово "спів", у мене поняття про нього не ясніше, ніж у вас й у більшості подібних до вас, які кажуть: репутація, ганьба, честь, порок, чеснота, цнотливість, пристойність, сором...

Він. Спів є наслідування звуками – голосом чи інструментом – матеріальних шумів або звуків пристрасті. І ви бачите, що, коли змінити в цьому визначенні те, що треба змінити, воно придасться і до малярства, і до красномовства, і до скульптури та поезії. Тепер, повертаючись до вашого запитання, – який зразок у природі мають композитор або співак? Передусім мовлення, звісно, коли зразок живий і мислячий. А ще – різні шуми, що їх видає нежива природа. Мовлення – це ніби лінія, а спів – то друга лінія, яка в'ється по першій. Чим сильніше й правдивіше мовлення, прообраз співу, тим у більшій кількості точок перетинатиме її відповідний спів, тим правдивіший, тим кращий він буде, і це дуже добре зрозуміли наші молоді композитори. Коли чуєш: "Ой, бідний, бідний я", – то ніби пізнаєш скаргу скупця; якщо він і не співав, то якраз таким тоном звертався до землі, звіряючи їй своє золото: "О земле, прийми скарби мої"[\[125\]](#). А чи інакше висловлювалась та дівчинка, що почуває трепет у серці, що червоніє, тремтить і благає пана відпустити її? У цих творах є всі Гатунки характерів, безконечна різноманітність мовних тонів: це – велично, кажу я вам. Ось підіть послухайте місце, де юнак, помираючи, скрикує: "Гасне серце моє!"[\[126\]](#) Послухайте спів, послухайте симфонію, і ви скажете мені потім, у чому полягає різниця між справжнім голосом конаючого і його наслідування співом. Ви побачите, чи цілком збігається лінія співу з лінією мови. Я не кажу вам про розмір, який теж становить одну з умов співу, кажу тільки про експресію, і немає нічого очевиднішого, як оце місце, що я десь вичитав: *Musices seminarium assensus*, вимова – шкілька мелодії. Зміркуйте з цього, як важко і як важливо вміти добре подати речитатив. Немає такої гарної арії, з якої не можна було б зробити гарного речитативу, і такого гарного речитативу, з якого вправна людина не могла б зробити гарної арії. Я не хочу твердити, що той, хто добре оповідає, добре співатиме, але був би здивований, коли б той, хто добре співає, не вмів би добре оповідати. І всьому, що я кажу, вірте, бо це – правда.

Я. Охоче вірив би вам, коли б не одна маленька перешкода.

Він. Яка перешкода?

Я. Бо коли ця музика велична, то музика божественного Люллі, Кампра, Детуша, Муре[\[127\]](#) і навіть, кажучи між нами, вашого любого дядька мусить бути трохи плоскою.

Він (нахиляючись мені до вуха, відповідає). Мені не хотілося б, щоб мене почули, бо тут багато хто знає мене: воно так і є. Не тому, що я турбуюсь про любого дядька – це камінь, він склянки води мені не дав би, хоч би я подихав від спраги. Але нехай собі

витворює з диявольським шарварком в октаві, в септимі: г о н, г о н, гін, гін, ту, т у, т у, турлютуту – ті, що починають на цьому розумітись і не вважають шаламатню за музику, ніколи з цим не змиряться. Співати "Молитву" Перголезе[128] слід було б заборонити поліцейським наказом усім, незалежно від стану й становища. Цю "Молитву" треба було спалити рукою ката. їй-богу, ці клятві блазні зі своєю "Покоївкою-панною"[129], зі своїм "Траколло"[130] добре залили нам за шкуру сала. Колись "Танкред", "Іссе", "Галантна Європа", "Індія", "Кастор", "Ліричні таланти"[131] йшли по чотири, п'ять, шість місяців, виставам "Арміди"[132] кінця-краю не видно було, а тепер усе це сиплеться перед вами, як горіх. Тому Ребель і Франкер[133] аж гопки скачуть – кажуть, що все пропало, що вони знищені й що коли далі терпітимуть цей ярмарковий непотріб, національна музика к бісу зникне й провулковій Академії[134] лишиться тільки зачинити свою крамничку. У цьому є щось правдиве. Старі перуки, що ходять туди вже тридцять-сорок років щоп'ятниці, замість розважатись, як було колись, тепер нудяться й позіхають, самі добре не знаючи чому, питають самі себе й не годні відповісти. Чому би їм до мене не звернутися! Пророцтво Дюні справдиться, і з того, як воно йдеться, я голову даю собі стяти, коли за три-чотири роки, беручи від "Маляра, закоханого у свою модель"[135], у славетному провулкові бодай облупленого кота перестрінеш. Люди добрі! Вони зреклися своїх симфоній, щоб грати італійські симфонії. Вони гадали, що наважать свої вуха до цих симфоній без наслідків для своєї вокальної музики, так ніби симфонія супроти співу не є те саме – за винятком хіба бурхливості, спричиненої обсягом інструменту й рухливістю пальців, – що спів супроти дійсної вимови! Так ніби скрипка не наслідує співака, який сам почне колись, коли трудність заступить місце красі, наслідувати скрипку! Перший, хто загравав Локателлі, був апостол нової музики. Розкажіть ви кому іншому! Нас при звичають до наслідування мови, пристрастей та природних явищ співом і голосом, інструментом – бо це ж увесь обсяг предмета музики, – і щоб ми зберегли наш смак до грабунків, списів, слав, тріумфів, перемог? Підставляй поли! Вони уявляли собі, що плакатимуть і сміятимуться зі сцен музичних трагедій та комедій, слухатимуть мову шаленства, ненависті, ревнощів, справжні скарги кохання, іронію і жарти італійського чи французького театру – і лишаться прихильниками "Рагонди" та "Платеї"! [136] Взавтра з мішком! Що вони відчуватимуть раз у раз, як легко, гнучко, м'яко надається гармонія, просодія, еліпси й інверсії італійської мови до мистецтва, руху, експресії, зворотів співу й розмірного значення звуків, але й далі не помічатимуть, яка туга, глуха, важка, залякла, педантична й одноманітна їхня власна мова! А так, так, вони переконували себе, що після того, як плакали разом з матір'ю, що горює за смертю синоюю, після того, як тремтіли від наказу тирана, що велить забити людину, – їм не нудні будуть їхні феєрії, їхня нудна міфологія й солодкові мадригалі, що виявляють кепський смак поетів не менш, як і вбогість мистецтва, яке їх терпить. Люди добрі! Цього немає й бути не може. Правдиве, добре, прекрасне має свої права, його заперечують, але зрештою схиляються перед ним. З того, що не позначено їх печаттю, захоплюються лише тимчасово, а потім починають позіхати. Позіхайте ж, панове, позіхайте досхочу, не соромтесь. Царство природи й моєї трійці,

якої не здолають врата пекельні, – правдиве, що є Отець, який породжує добре, що є Син, з якого постає прекрасне, що є Дух Святий, – поволі встановлюється. Чужоземний бог смиренно сідає на олтарі: поруч крайнського ідола, поволі зміцнюється й одного чудового дня штовхне ліктем свого товариша – тарарах! шурхне ідол додолу. Отак само, як єзуїти, кажуть, християнство в Хінах та Індії насаджали: що там не кажуть янсеністи, а цей політичний метод, який іде до своєї мети без галасу, без пролиття крові, без мучеників, без жмутів вискубаного волосся, здається мені найкращим.

Я. Маєте за малим рацію у всьому, що оце сказали.

Він. Рацію? Тим краще. Але хай чорт мене вхопить, коли це з наміру. Само собою виходить. Я – як оперні музиканти, коли з'явився мій дядько. Якщо потрапив, на добрий час. Бо вуглярчук завжди скаже про своє ремесло краще, ніж уся академія і всі Дюамелі[137] у світі...

А потім узявся походжати, мурликаючи собі під ніс деякі арії з "Острова божевільних", "Маляра, закоханого у свою модель", "Коваля", "Позовниці"[138], і вряди-годи скрикував, зводячи руки й очі до неба:

– Яке гарне, чорт забирай, яке ж воно гарне! Та як можна, маючи пару вух на голові, ще й запитувати!

Він починав розпалюватися й співати тихенько, підносив голос, з часом більше розпалювався, потім з'явилися рухи, гримаси на обличчі й корчі в тілі, і я подумав: "Добре, хлопець шаліє, нова якась сцена готується..."

Справді, розітнувся голос: "Бідна моя голівонька...", "Пане, пане, відпустіть мене...", "О земле, прийми моє золото, прийми скарби мої, мою душу, мою душу, життя моє! О земле!...", "Ось миленький, ось миленький!..."[139], "Aspettare e non venire", "A Zerbina penserete", "Sempre in contrasti con te si sta"[140]. Він нагромаджував і плував до купи десятків зо три італійських, французьких арій – трагічних, комічних, якого хочете характеру. То спускався баритоном у пекло, то, вдаючи фальцета, розтинав верхи повітря, наслідував ходу, поводження, рухи різних співочих персонажів, по черзі був шаленим, сумирним, владним, глузливым. Ось – дівчина плаче і він віддає всю її маніжність; он він – жрець, он він – король, тиран, він загрожує, наказує, лютує; он він – раб, він покорується, він нишкне, горює, скаржиться, сміється, і ніколи не випадає з тону, розміру й сенсу слів та характеру арії.

Усі гравці облишили свої "бовдурці" й зібралися круг нього. До вікон у кафе знадвору поналипало перехожих, що спинилися від гуку. Регіт був такий, аж стеля розсідалася. Але він не помічав нічого, він провадив далі, охоплений навіженством і надпоривом, таким близьким до божевілья, що й не знати було, чи стямиться він, чи не доведеться кинути його на візника й спровадити простісінько до божевільні, співаючи уривок із "Плачів" Жомеллі[141]. Він з неймовірною точністю, правдивістю й запалом повторював найкращі місця кожного уривка. Чудовий речитатив, де пророк змальовує сплюндровання Єрусалиму, він зросив потоками сліз, від яких очі у всіх зволожилися. Усе тут було: і ніжність співу, і сила експресії, і біль. Він наголошував на ті місця, в яких композитор, зокрема, показав себе великим майстром. Покидав співочу партію,

беручись до музичної, потім раптом облишав її і переходив на голос, переплутуючи те й те так, щоб зберегти зв'язки і єдність цілого, опановуючи наші душі й тримаючи їх у тому найдивовижнішому стані, якого я будь-коли дізнавався. Чи захоплювався я? Так, захоплювався. Чи зворушував мене жаль? Так, зворушував, але чимось смішним були забарвлені ці почуття й це спотворювало їх.

Та ви мимоволі зареготали б, коли б побачили, як він удавав різні інструменти. Надувши й напнувши щоки, хрипким, похмурим звуком він удавав валторни та фаги, для гобоїв прибирав звуку різкого й гугнявого, для струнних інструментів пускав свій голос неймовірно швидко, шукаючи найпідхожішого до них звуку, свистів піколю, туркотів флейтаверсами, кричав, співав, метушився, як причинний, сам-один удаючи танцюристів, танцюристок, співаків, співачок, увесь оркестр, увесь ліричний театр, розриваючись на два десятки різних ролей, бігаючи, спиняючись, як біснுவатий, з блиском в очах, з піною коло рота. Спека стояла смертельна, і піт, збігаючи зморшками його чола вздовж щік, змішувався з пудрою його волосся, стікав і борознив йому вгорі убрання. Чого тільки він не робив! Плакав, сміявся, зітхав, дивився – зворушено, спокійно, несамовито, був жінкою, що непритомніє з горя, безталанцем у безпросвітному розпачі, храмом, який будують, пташками, що притихають навзаході сонця, водами, що дзюркочуть у свіжій та відлюдній місцині або ринуть потоком з гірської височини; грозою, бурею, скаргою гинучих, змішаною зі свистом вітрів, із гуркотом грому. Був темною ніччю, був присмерком і тишею, бо навіть тиша змальовується звуками. Він геть зовсім втратив голову. Украй знесилений, мов той, що з глибокого сну або довгої замрії прокидається, він спинився нерухомий, приголомшений, зачудований. Поглядав навкруги себе, мов заблуканець, що хоче пізнати місце, куди оце потрапив; чекав, поки повернуться до нього сили й дух, машинально втирав обличчя. Неначе побачивши зі сну коло свого ліжка силу людей, забувши або не знаючи того, що він був робив, він скрикнув найперше:

– А що сталося, панове?.. Чому це ви смієтеся та дивуетесь?

Потім додав:

– Ось що зветься музикою і музикантом! Проте, панове, деяких арій Люллі не треба зневажати. Хай-но спробують зробити краще сцену "Чекаю світанку"[\[142\]](#), не змінюючи слів! Не треба зневажати й деяких місць Кампра, скрипкових арій мого дядька, його гавотів, його виходу солдатів, жерців, жертвоприносників. "Бліді свічки і світло, страшніше від темряви...", "Бог тартару, бог забуття"[\[143\]](#) (тут він надув свій голос, виповнив свої звуки; хто був поблизу, оступився до вікон, ми затулили пальцями вуха). Бо тут потрібні легені, великий орган, запас повітря; та незабаром – прощай Пречиста, Піст і Водохреща минули. Вони ще не знають, що треба вкладати в музику, отже, й того, що підходить музикантові. Лірична поезія ще тільки має народитись, але вони дійдуть цього, слухаючи Перголезе, Саксонця[\[144\]](#), Терраделья[\[145\]](#), Траетта[\[146\]](#) й інших, мусять цього дійти, читаючи Метастаза.[\[147\]](#)

Я. Як-то! Хіба Кіно[\[148\]](#), Ламотт[\[149\]](#), Лафонтен нічого в поезії не розуміли?

Він. Ні, щодо нового стилю. В усіх їхніх чарівних поемах і шести рядків підряд не

знайдеться, які можна було б покласти на музику. Це – вибагливі сентенції, легкі, ніжні й делікатні мадригали. А щоб побачити, яке воно непридатне до нашого мистецтва, найбухливішого з усіх, не виключаючи й Демосфенового[150], прокажіть речитативом ці уривки – вони видадуться вам холодними, млявими, одноманітними. Бо в них немає нічого, що могло б стати за зразок для співу: це те саме, що класти на музику "Роздуми"[151] Ларошфуко або Паскалеві "Думки"[152]. Проказувати потрібну нам лінію має тваринний крик пристрасті. Вислови повинні громадитись один на один, фраза має бути коротка, її сенс – переривчастий, зупинний, щоб композитор міг орудувати нею цілою й кожною її частиною, випускати слово або повторювати, додавати слово, якого бракує, крутити й повертати її на всі боки, не нищачи; через те й багато важча французька лірична поезія від інверсійних мов, які самі із себе мають усі ці переваги... "Звіре лютий, бий кинджалом мені в груди, я готовий прийняти фатальний удар; бий же, коли смієш... Ох, я млію, помираю... Таємним вогнем займаються мої почуття... Жорстоке кохання, що хочеш від мене?.. Дай мені щасливий спокій, яким тішивсь я... Верни мені розум..." Пристрасті мусять бути сильні; композитор і ліричний поет повинні бути ніжні до крайньої міри... арія майже завжди буває висновком сцени. Нам потрібні викрики, вигуки, зупинки, уривання, твердження, заперечення; ми кличемо, гукаємо, кричимо, стогнемо, плачемо, щиро сміємось. Ніяких дотепів, ніяких епіграм, ніяких гарних думок – усе це надто далеко від простої природи. І не думайте, що за зразок нам може правити гра театральних акторів та їхня декламація. Пхе, нам потрібен зразок енергійніший, не такий манірний, правдивіший. Прості слова, звичайні голоси пристрасті нам тим потрібніші, що монотонніша мова, що безвиразніша вона. Виразності ж надає їй крик тварини й пристрасної людини...

Поки він казав мені це, юрба, що оточувала нас, розійшлася, чи то не розуміючи нічого, чи то не цікавлячись тим, що було говорено, бо ж дитина, як дорослий, і дорослий, як дитина, взагалі більше люблять розважатись, ніж учитися. Кожен узявся до своєї гри, і ми в нашім кутку лишилися самі. Сівши на лаву, прихилившись головою до стіни, звисивши руки, приплющивши очі, він сказав мені:

Він. Не знаю, що зі мною. Коли прийшов сюди, був свіжий і моторний, а ось тепер виснажений і розбитий, немов десять льє відбатував. І так зненацька воно сталося.

Я. Хочете відсвіжитися?

Він. Залюбки. Я захрип, знесилів зовсім, у грудях трохи болить. Отак мені трапляється майже щодня, сам не знаю чому.

Я. Що ви хочете?

Він. Що ви самі знаєте. Я невимогливий – бідування привчило мене з усім миритися.

Нам подали пиво, лимонад. Він налив собі велику склянку й спорожнив її двічі чи тричі, потім, пожвавівши, відкашлявся голосно, заворушився й почав далі.

Він. А як, по-вашому, пане філософе, хіба це не дивна чуднота, що чужинець, італієць, такий собі Дюні ось учить нас надавати вимовності нашій музиці й підпорядковувати наш спів усім рухам, усім розмірам, усім інтервалам, усім

декламаціям, не порушуючи просодії? А втім, не така вже це й надто складна річ. Хто чув жебрака, що просить на вулиці милостиню, хто чув ревниву й розлючену жінку, зневіреного коханця, лестуна, атож – лестуна, який зм'якшує свій тон, розтягаючи склади медовим голосом, одне слово, хто чув пристрасть, байдуже яку, аби тільки вона своєю силою варта була правити за зразок для композитора, той мав би помітити дві речі: по-перше, що довгі й короткі склади не мають ніякої сталої тривалості, що пристрасть розпоряджається просодією майже за своєю власною уподобою, що вона встановлює величезні інтервали і що той, хто кричить у запалі свого горя: "Ой, нещасний я!" – підносить вигуківий склад до найвищого і найрізкішого тону, а інші склади спускає до тону найнижчого, роблячи октаву, навіть ще більший інтервал, і надаючи кожному звукові кількості, яка пасує до звороту мелодії, але ж не вражає цим вуха й не зберігає ні в довгих, ні в коротких складах довжини чи короткості спокійної мови. Який шлях пройшли ми з тих пір, коли наводили вставне речення з "Арміди"[\[153\]](#) – "Переможець Рено (якщо хтось може перемогти його)...", "Скорімося без вагання..." з "Галантної Індії", – як дива музичної декламації! Тепер на ці дива я лише плечима знизую від жалю. Дивлячись на поступ мистецтва, я вже не знаю, куди воно сягне. А тим часом випиймо склянку. – Він випив їх дві, не тямлячи, що робить. Він залився б так само, як був вичерпався, коли б я не відсунув пляшку, яку він мимохіть шукав рукою. Тоді сказав йому:

Я. Як це може бути, щоб ви, так тонко розуміючи й так глибоко відчуваючи красу музичного мистецтва, були такий сліпий на прекрасне в моралі й такий нечутливий до чару чесноти?

Він. Мабуть, для них є якесь чуття, якого я не маю, якась фібра, що її не дано мені, слабка фібра, що не бринить, скільки не торкай її. А може, це тому, що жив я завжди з добрими музикантами й лихими людьми, отож і сталося, що моє вухо стало дуже тонким, а серце стало глухим.

До того ж, є дещо й спадкове. Мого батька й мого дядька кров – це та сама кров; моя кров – та сама, що й у батька; батьківська молекула була тверда й тупа, і ця проклята перша молекула засимілювала всю решту.

Я. Ви свою дитину любите?

Він. Чи люблю це дикунятко? До нестями.

Я. Хіба ви не подбаєте серйозно про те, щоб спинити в ній чин проклятої батьківської молекули?

Він. Марна то буде, гадаю, праця. Якщо хлопцеві призначено стати доброю людиною, я цьому не пошкоджу, а коли молекула хоче, щоб він був негідником, як і його батько, то мої заходи, щоб зробити з нього чесну людину, завдадуть йому великої шкоди. Виховання раз у раз перетинатиметься з нахилом молекули, дитину мов тягтимуть дві протилежні сили, і вона пройде всі кривини на життєвому шляху, як безліч тих, що я бачив, однаково незугарних як у добрі, так і в злі. Це ті, яких ми зовемо "нікчемами", найстрашнішим з усіх епітетів, бо він означає пересічність, а отже, й останній ступінь зневаги. Великий негідник – це великий негідник, але ж не нікчема.

Поки батьківська молекула взяла б гору й довела б хлопця до довершеної підлості, якої я дійшов, йому потрібен був би тривалий час, він змарнував би свої найкращі роки. Тож я не роблю зараз нічого, полишивши хлопця на себе самого. Я спостерігаю за ним – він уже ласолубний, облудний, хитруватий, брехливий, боюсь, що й він у свій рід пішов.

Я. І зробите з нього музиканта, щоб цілковита вже була подібність?

Він. Музиканта! Музиканта! Іноді дивлюсь на нього, зціпивши зуби, й думаю собі: "Якби ти мусив коли-небудь узнати хоч одну ноту, я, мабуть, тобі в'язи скрутив би".

Я. А чому, прошу вас?

Він. Це ні до чого путнього не веде.

Я. Я з вами не згодний.

Він. Так, веде, коли ти видатний. А хто може поручитися за свою дитину, що вона буде видатна? Тисячу проти одного, що з неї буде таке саме нікчемне цигикало, як і я. Чи знаєте, що легше, мабуть, знайти дитину, здатну керувати королівством, бути великим королем, аніж великим скрипалем!

Я. Мені здається, що з приємними талантами, хоч би й пересічними, людина швидко може посунутись дорогою достатку серед людей, що не мають звичаю, що гибіють у розпусті й розкоші. От я чув розмову між чимось ніби як заступником і чимось ніби як піклуванцем – цей звернувся до першого, як до люб'язної людини, що може допомогти йому:

– Що ж ви знаєте, пане?

– Порядно знаю математику.

– Гаразд, викладайте її – десять-дванадцять років бігатимете паризькими вулицями й матимете за те триста-чотириста ліврів ренти.

– Я вивчав закони, знаюсь на праві.

– Якби Пуффендорф[154] і Гроцій[155] воскресли, то подохли б з голоду під парканом.

– Дуже добре знаю історію і географію.

– Якби були батьки, що цікавилися б добре виховати своїх дітей, ваша доля була б забезпечена. Але таких батьків немає.

– Я – досить добрий музика.

– О, та чого ж ви зразу не сказали? У мене є дочка. Щоб показати вам, який зиск можна мати з цього таланту, приходьте щодня ввечері від сьомої з половиною до дев'ятої, даватимете їй уроки, і я платитиму вам двадцять п'ять луї на рік. Ви з нами снідатимете, обідатимете, полуднуватимете, вечерятимете. Решта дня належатиме вам, ви розпоряджатимете нею, як вам заманеться.

Він. І що з ним сталося?

Я. Якщо він був розважливий, то забагатів – це він, здається, тільки й мав на увазі.

Він. Атож – золота, золота; золото – все, а решта без золота – ніщо. Отож, замість того, щоб напихати дитині голову чудовими правилами, які вона муситиме забути, щоб не стати жебраком, я, коли маю луї, хоч і рідко це трапляється, стаю перед хлопцем, добуваю те луї з кишень, захоплено показую йому, зводжу очі до неба, цілую перед ним

луї, і щоб іще краще дати йому на розум вагу священної монети, белькочу йому язиком і пальцем показую все те, що можна за неї придбати – гарне вбраннячко, гарну шапочку, смачний пиріжечок; потім ховаю луї, походжаю гордовито, заkochую полу своєї куртки, б'ю рукою по кишені й отак даю йому на здогад, що саме від луї походить та певність, яку він бачить у мені.

Я. Нічого кращого й не вигадаеться. Але коли трапиться так, що, глибоко усвідомивши цінність луї, хлопець одного дня...

Він. Розумію вас. На це треба заплющити очі. Кожен моральний принцип має свою незручність. У найгіршому разі – це неприємна чверть години та й по всьому.

Я. Навіть зважаючи на такі відважні й розважливі наміри, я не полишаю думки, що добре все-таки було б зробити з хлопця музиканта. Я не знаю іншого способу так швидко наблизитися до вельмож, краще служити їхнім порокам і задовольняти свої власні.

Він. То правда, але в мене є плани швидшого й певнішого успіху. Ох, коли б то була дівчина! Але ж зробити те, що хочеш, не можна. Мусиш брати те, що тобі випадає, й використати це якнайкраще, а для цього не давати по-дурному дитині, якій судилося жити в Парижі, спартанського виховання, як роблять здебільшого батьки, хоч вони нічого гіршого не могли б зробити, коли б навіть свідомо бажали лиха своїм дітям. Якщо це виховання погане, то винні в цьому звичаї моєї нації, а не я. Хай відповідає за це хто хоче. Я ж хочу, щоб син мій був щасливий або, це те саме, шанований, багатий і могутній. Мені трохи відомі найлегші шляхи до цієї мети, і я вкажу їх хлопцеві завчасу. Якщо ви, мудреці, мене ганитимете, то люди й успіх виправдають мене. Він матиме золото, ручуся вам. Якщо багато золота матиме, йому нічого не бракуватиме, навіть вашої пошани й поваги.

Я. Ви можете й ошукатись.

Він. Або обійдеться без неї, як обходиться без неї й багато інших людей.

У всьому цьому було багато такого, про що думають, що роблять, але про що не говорять. Оце, справді, найпомітніша різниця між моїм розмовником і більшістю тих, хто оточує нас. Він визнавав свої і чужі пороки, але не був лицеміром. Він був не менш і не більш гидкий, як вони, тільки щиріший, послідовніший і часом глибокий у своєму збоченні. Мене брав страх, що то буде з його дитини при такому вчителі. Певна річ, з вихованням, так точно пристосованим до наших звичаїв, вона мусить далеко піти, якщо тільки її передчасно не переймуть по дорозі.

Він. О, не турбуйтеся: найважливіша й найважча річ, за яку добрий батько найбільш мусить дбати, полягає не в тому, щоб навчити дитину пороків, що збагатять її, і штукарства, що до смаку припаде вельможам, – це всі роблять, коли й не за системою, як я, то хоч з прикладу й наслідування, а в тому, щоб показати їй необхідну міру, мистецтво уникати ганьби, неслави й законів. У суспільній гармонії треба вміти вставляти, готувати й покривати дисонанси. Нема нічого простішого, як послідовність довершених акордів – треба чогось різкого, такого, щоб порізняло світляну в'язку й розпорошувало її промені.

Я. От і добре – цим порівнянням ви знову приводите мене від звичаїв до музики, від якої я мимоволі відхилився. Дуже вам за це вдячний, бо не потаю від вас, що ви більш подобаєтесь мені як музикант, а не як мораліст.

Він. А проте, в музиці я дуже посередній, а в моралі – дуже вправний.

Я. Сумніваюсь, та коли й так, я людина добра, і ваші принципи – не мої.

Він. Тим гірше для вас. Ох, коли б мені ваші таланти!

Я. Облишмо мої таланти й повернімося до ваших.

Він. Коли б я вмів так, як ви, висловлюватись! А то ж у мене з біса безглузда мішанина – напів від світської людини й письменника, напів з базару.

Я. Говорю я погано, вмію казати лише правду, а це не завжди доходить, самі знаєте.

Він. Не за те ж я заздрю вашому хисту, щоб казати правду, а щоб, навпаки, добре казати брехню. Якби-то я вмів писати, збити книжечку, закрутити повчальне послання, запаморочити дурня його заслугами, прошитись до жінок!

Я. І все це ви вмієте набагато краще за мене. Я навіть за учня до вас не згодився б.

Він. Скільки великих прикмет марнується, ви їм ціни не знаєте!

Я. Я збираю все, що сію.

Він. Коли б так, не ходили б ви в поганенькому піджаці, пальті з грубої тканини, у вовняних панчохах, цупких черевиках і старенькій перуці.

Я. Згоден. Виходить, дуже ти невправний, коли небагатий, хоч усе ладен віддати, щоб забагатіти. Але ж є люди, такі як я, що не вважають багатство за найціннішу у світі річ: чудні люди.

Він. Диваки! Адже з таким складом розуму не народжуються, його виховують у собі, бо він – не від природи.

Я. Від людини?

Він. Від людини: усе живе, не виключаючи й людини, шукає собі добробуту коштом того, кому він належить, і я певен, що коли привести молодого дикуна, ні слова йому не сказавши, він захотів би розкішної одежі, пишної їжі, поваги від чоловіків, кохання від жінок, захотів би зазнати всього життєвого щастя.

Я. Коли б полишити того дикуна на самого себе, коли б він зберіг усю свою дурість і з малим розумом немовляти поєднав пал пристрасті тридцятилітнього чоловіка, він скрутив би в'язи батькові й жив би з матір'ю.

Він. Це доводить доконечність доброго виховання, а хто ж це заперечує? І що таке добре виховання, як не те, що провадить до всіх насолод без небезпеки й незручності?

Я. За малим і я так не думаю, але остережімось говорити про це.

Він. Чому?

Я. Бо я боюсь, що ми тільки зовні погодимось, а коли почнемо розбиратись, яких саме небезпек і незручностей треба уникати, то не порозуміємось.

Він. А що з того?

Я. Облишмо це, кажу вам, – того, що я знаю, я вас не навчу, а вам легше буде навчити мене того, чого я не знаю, а ви знаєте в музиці. Говорімо про музику, любий

Рамо, і скажіть мені, як воно сталося, що ви з вашою здібністю відчувати, затамлювати й відтворювати найкращі місця великих майстрів, з тим запалом, який вони вам навіюють і який ви передаєте іншим, самі не створили нічого вартого?..

Замість того щоб відповісти, він похитав головою і скрикнув, підвівши палець до неба:

- А доля! Доля! Коли природа створила Лео, Вінчі^[156], Перголезе, Дюні, вона посміхалась; вона прибрала статечного й поважного вигляду, коли породила мого любого дядька Рамо, якого десяток років називали великим Рамо, а потім того й не згадуватимуть. А коли втяла його небожа - скривилась, знову скривилась і ще раз скривилась. - І кажучи це, він всіляко кривив обличчя: на зневагу, на презирство, на іронію, і немов би місив руками шматок глини та посміхався з чудних форм, що надавав йому; потім відкинув недоладну мацапуру й промовив: - Отак створила вона мене й кинула до купи інших мацапур, до товстунів з обвислими черевами, до гамаликуватих, вирлооких апоплектиків, до кривошиїх, до кощавих з блискучими очима й карлючкуватими носами, і всі вони реготом зайшлися, побачивши мене, а я в боки взявся та й собі зареготав, їх побачивши, бо дурні й божевільні одне одного потішають, одне одного шукають, одне до одного горнутья. Коли б, потрапивши до них, я не знайшов готовісіньку програму, яка каже: *гроші дурнів - маєтність розумних*, мені мали б її дати.

Я зрозумів, що природа поклала мою власність у кишеню мацапур і вигадав тисячу способів, щоб вирвати її звідти.

Я. Ці способи я знаю, ви говорили мені про них, але чому серед стількох способів не спробувати ще й дати гарний твір?

Він. Це те саме, що одна світська людина казала абатові Леблану. Абат каже: "Маркіза де Помпадур^[157] узяла мене за руку, привела мене на поріг Академії, а там пустила мою руку, я впав і зламав собі ноги". Світська людина йому відповідає: "Треба було б вам, панотче, підвестися й виважити двері головою". А абат йому: "Пробував я, і знаєте, що сталося? Гулю на лобі набив..."

Після цієї історійки мій розмовник почав ходити, похиливши голову, замислено й пригнічено. Він зітхав, плакав, виявляв розпач, зводив до гори руки й очі, стукав себе кулаком по голові, мало не розбиваючи собі чоло й пальці, і приказував: "Мені здається, що там усе-таки щось є, але скільки не б'ю, скільки не трушу, звідти анітелень..." Потім знову починав трусити головою й бити себе по лобі щосили й казав: "Або там нічого немає, або не хоче відповідати".

А за хвилину прибирав гордовитого виразу, підводив голову, клав руку на серце, ходив і казав: "Я почуваю, так, почуваю..."

Він удавав розгніваного, обуреного, зворушеного, владного, впослідженого і промовляв слова гніву, співчуття, ненависті, любови, з дивною тонкістю і правдивістю окреслював характери пристрастів, потім казав:

- Адже так? Ось тепер виходить, що треба знайти акушера, який зуміє пришвидшити болі й примусити дитину вийти. А сам - беру перо, хочу писати. Кусаю

нігті, морщу чоло – де там, добраніч, біг дасть. Ось переконав себе, що хист маю, а в кінці свого рядка читаю, що я дурень, дурень, дурень. Та й як відчути, підвестися, мислити й відтворювати, коли водишся з такими людьми, як ті, що з ними бачишся задля прожитку, серед слів, які кажеш і чуєш, серед отакого пащекування: "Сьогодні на бульварі було чарівно. – Чи чули ви маленьку Мармот[\[158\]](#)? Вона грає прегарно. – Якими чудовими кінями їхав пан такий-то – сірими в яблука, кращих й уявити годі! – Прекрасна пані така-то починає здавати. Хіба ж носять у сорок п'ять років таку зачіску. – Панна така-то вся в діамантах, які їй не коштують нічого. – Ви хочете сказати, що коштують ч о г о с ь? – Та ні. – Де ви її бачили? – На "Арлекіновій дитині"[\[159\]](#). – Сцену розпачу зіграно, як ще ніколи. Ярмарковий Полішинель має горлянку, але ні тонкості, ні душі. – Пані така-то привела двох дітей відразу: кожному батькові по одній". То як, по-вашому, коли це кажеш, переказуєш і чуєш щодня, можна підвестись до великого?

Я. Ні, краще вже зачинитись на своєму горищі, пити воду, їсти сухий хліб і шукати себе самого.

Він. Може бути, але мені бракує для цього сміливості. І потім, жертвувати своїм щастям задля непевного успіху!

А ще й прізвище... Рамо!.. Зватися Рамо – сутужно. Таланти не те, що шляхетність, яка передається і зростає в славі, переходячи від діда до батька, від батька до сина, від сина до внука, хоч предок і не передає якоїсь заслуги нащадкові; старий пеньок розгалужується на величезний стовбур дурнів, але то байдуже! Інша річ – талант! Щоб здобути лише славу свого батька, треба бути вправнішим за нього, треба впадкувати його здібність. Здібності мені бракує, але руку наважив, смик ходить, казанок кипить: якщо не слава, то юшка.

Я. На вашім місці я не вважав би це за справу кінчену, спробував би.

Він. А ви гадаєте, я не пробував? Мені й п'ятнадцяти років не було, коли я подумав уперше: "Що це ти, Рамо? Ти мрієш, і про що мрієш? Що тобі хотілося б зробити щось таке, що здивувало б всесвіт... То що ж, варт тільки пальцем кивнути, варт тільки оком моргнути – воно й уродиться". І пізніш я проказував ці слова дитинства свого, ще й тепер проказую, а лишаюсь коло Мемнової статуї.[\[160\]](#)

Я. До чого тут Мемнонова статуя?

Він. Це зрозуміло, гадаю. Коло Мемнової статуї було безліч інших статуй, на які так само падало сонячне проміння, але тільки вона одна звучала. Поет – це Вольтер, а ще хто? Вольтер. А третій? Вольтер. А четвертий? Вольтер. Музикант – це Рінальдо да Капуа[\[161\]](#), це Гассе, Перголезе, Альберті, Тартіні[\[162\]](#), Локателлі, Терраделья, мій дядько, маленький Дюні, що з себе миршавий, але в нього є чуття, чорт забирай, у нього є спів і експресія. Решта поза цим невеличким числом Мемнонів – пара вух, настромлених на кінець палиці: тому ми жебраки, такі жебраки, що хоч викинь. Ох, пане філософе, страшна річ – злидні. Я бачу їх – сидять навпочіпки з роззявленим ротом, ловлячи краплі льодової води, що просочуються з бочки Данаїд[\[163\]](#). Не знаю, чи загострюють ці краплі розум філософа, але з біса охолоджують голову поета. Під цією бочкою добре не заспіваєш. Та й то вже щастя, як захопиш коло неї місце! Я був

протиснувся, але не міг утриматися. Робив уже раз цю дурницю. Подорожував по Богемії, Німеччині, Швейцарії, Голландії, Фландрії, у чорта на рогах.

Я. Під бочкою з проточиною?

Він. Під бочкою з проточиною. То був єврей, багач і марнотратець, що любив музику й моє штукарство. Грав я, як трапиться, штукарював і горя не знав. Мій єврей свого закону держався і виконував його завзято навіть при приятеліві часом, а вже при чужинцеві завжди. Вплутався він в одну кепську справу, яку мушу вам розповісти, бо вона втішна.

В Утрехті була чарівна куртизанка. Йому заманулося християнки, і він послав до неї одного шкарбуна з чималим векселем. Дивачка його пропозицію відхилила. Єврея розпач узяв. Шкарбун і каже йому: "І чого б ото так побиватися? Нема нічого легшого, як переспати з гарною жінкою, ще навіть кращою за ту, що ви оком накинули. Та я вам свою жінку відступлю за цю ціну". Сказано – зроблено. Шкарбун узяв собі векселя, а єврей – шкарбунову жінку. Виходить векселеві термін. Єврей доводить його до протесту й оголошує за фальшивий. Суд. Єврей казав: "Він ніколи не зважиться сказати, за що дістав від мене векселя, і я його не сплачу". На судовому засіданні він питає шкарбуна:

– Від кого ви дістали цього векселя?

– Від вас.

– За позичені гроші?

– Ні.

– За постачу краму?

– Ні.

– За якусь послугу?

– Ні, але ж не про те мова, я посідач векселя, ви його підписали й мусите сплатити.

– Я його не підписував.

– То я, виходить, фальшивник?

– Ви або інший, хто вас підіслав.

– Я негідник, але ви шахрай. Повірте мені, не доводьте мене до крайності, я все скажу, себе ослаблю, але й вас занапащу...

Єврей на погрозу не зважає, і шкарбун викрив усю справу на наступному засіданні. Обох їх зганьбовано, євреєві присуджено сплатити векселя, а гроші повернуто на допомогу бідним. Тоді я розлучився з ним, повернувся додому.

Що ж робити? Бо треба або з голоду подохнути, або робити щось. Усякі перебрав я плани. То збирався через день уступити до провінційної трупи – байдуже, за актора чи оркестранта. А через день гадав замовити собі такий малюнок, як ото на розі вулиць викидають на жердині, і щоб я там кричав на все горло: "Ось місто, де він народився, і ось він прощається зі своїм батьком аптекарем, ось він прибуває до столиці, шукаючи домівки свого дядька... Ось він навколішках перед своїм дядьком, що виганяє його... Ось він з євреєм тощо, тощо". Другого дня я прокидався з наміром пристати до вуличних співаків. І то не така вже й кепська була б справа – ми давали б концерти під вікнами в мого дядька, він сказився б від люті. Але я на іншу ступив стежку...

Тут він спинився, змінив позу людини, що тримає скрипку, щосили натискуючи струни, на позу виснаженого, геть знесиленого бідака, якому ноги підгинаються, який помре ось, коли не кинуть йому шмат хліба. На знак крайньої потреби показував пальцем на піврозкритий рот, потім сказав:

- Це зрозуміло. Мені кидали огризок. Нас трое-четверо голодних змагалися за нього... От і мисліть велично, от і творіть прекрасне серед таких злиднів!

Я. Воно важко.

Він. Усе нижче, нижче та й упав аж туди. І було мені там царство й панство. Але минулося. Знову треба підтягати пасок і показувати пальцем на роззявлений рот. Нічого сталого немає в цьому світі: сьогодні на вершині, а завтра в болоті. Нами керують прокляті обставини й керують дуже кепсько...

Потім, випивши те, що лишалося на дні пляшки, звернувся до свого сусіда:

- Пане, з ласки вашої, невеличкий понюх. У вас он там прегарна табакерка. Ви не музикант?

- Ні.

- Тим краще для вас, бо то все гольтіпаки... Аж жаль бере за них. Доля приречла мене бути музикантом, тим часом як на Монмартрі у млині є, мабуть, мельник, мельничук, що чутиме довіку лише гуркіт жорен і складе найкращі пісні. До млина, Рамо, до млина, там твоє місце!

Я. До чого б не пристановлено було людину, то все призначення природи.

Він. Вона робить дивнючі огріхи. Щодо мене, то я не дивлюсь з тієї висоти, звідки все зливається: людина, що підстригає ножицями дерево, гусінь, що точить на ньому лист, - звідти видко лише двох комах, кожен при своєму ділі. Злізьте на епіцикл Меркурія[164] і розподіляйте звідти, якщо вам подобається, за прикладом Реомюра[165], він - мураху на класи швачок, землемірок, косарок, а ви - людську породу на столярів, теслярів, покрівельників, танцівників, співаків - то ваша справа, мене це не обходить. Я - на цім світі й лишаюсь на ньому. Та коли в природі є голод, бо я завжди до голоду вертаюсь, до відчуття, яке завжди живе в мені, то я вважаю, що то недобрий лад, коли не завжди маєш кусень хліба. Що це в біса за лад - одні аж давляться, а іншим, у кого шлунок такий самий докучний і голод такий самий невідступний, як і в тих, хто наїдається донесхочу, нема чого в рот укинути! А найгірше - це змушена постава, що в ній тримає нас потреба. Злидар не ходить, як хтось інший, - він скаче, плазує, вигинається, лазить, усе життя своє тільки те й знає, що прибирає відповідні пози.

Я. Що то за пози?

Він. Спитайте в Новера[166]. У житті їх багато більше, ніж може те відтворити мистецтво.

Я. От і ви теж, як кажете ви, чи то пак, Монтень, вилізли на епіцикл Меркурія і споглядаєте різні пантоміми людської породи.

Він. Ні, ні, кажу вам, я надто важкий, щоб так високо здійнятись. Хай собі телепні в туманах плавають, я землі тримаюся. Дивлюсь навкруг себе, прибираю у свої пози або

тішуся з поз, що в їх інші прибирають, з мене пантомім чудовий, ось побачите зараз.

Потім почав сміятися, удавати людину, що запобігає, просить, догодити хоче. Праву ногу вперед виставив, ліву – назад, спину зігнув, голову підвів, погляд утопив у чужі очі, рота роззявив, руки до чогось простягнув. Він чекає наказу, дістає його, мчить стрілою, вертається – він виконав, складає звіт. Він усього пильнує, підіймає, що впало, підкладає подушку під боки чи лавочку підставляє під ноги, тримає тацю, присуває стільця, відчиняє двері, зачиняє вікно, спускає завісу, пантрує господаря й господиню, завмирає, спустивши руки й випроставшись, слухає, силкується читати на обличчі й каже:

– Ось моя пантоміма, вона дуже подібна до пантоміми лестунів, царедворців, лакеїв і жебраків.

Штукарства цієї людини, казки абата Галіані[167], навіженства Рабле нагоняють на мене часом глибоку задуму. Це – три комори, що з них я добув смішні маски, які надіваю на обличчя найповажніших осіб і в яких бачу: в прелатові – Панталоне[168], у судді – сатира, у самотникові – кабана, у міністрові – барана, а в його секретареві – гусака.

Я. То по-вашому виходить, що на світі повно жебраків, бо я не знаю нікого, хто не вмів би станцювати кількох па з вашого танцю.

Він. Ви маєте рацію. У всьому царстві тільки одна людина ходить – державець, уся решта прибирає пози.

Я. Державець? Про це ще треба поговорити. А хіба ви думаєте, що коло нього не з'являється вряди-годи ніжка, кучерик, носик, який примушує його трохи грати пантоміму? Хто потребує іншого, той убогий і прибирає позу. Король прибирає позу перед своєю коханкою і грає свою пантоміму перед Богом. Міністр гнеться, як лестун, лакей і жебрак перед королем. Юрба честолюбців танцює в позах, одна одної підліших, перед міністром. А превелебний абат у брижах і довгій мантиї, щонайменш раз на тиждень – перед монастирським скарбничим. їй-богу, те, що ви звете пантомімою жебраків, це – великий танок, у якому кружляють усі на землі. У кожного є своя маленька Юс і свій Бертен.

Він. Це мене тішить.

А поки я говорив, він прибирав пресмішні пози, удаючи осіб, яких я називав. Наприклад, абат у нього тримав капелюха під пахвою й молитовника в лівій руці, а правою підіймав хвіст своєї мантиї, витягав голову, трохи схиливши її на плече, очі опустив – і так він добре наслідував лицеміра, що мені мов живий уявлявся автор "Спростувань" перед єпископом Орлеанським[169]. Для лестунів, честолюбців він гадом вигинався – то був Буре під час генеральної ревізії.

Я. Виконано досконало, а проте є істота, звільнена від пантоміми. Це – філософ, що нічого не має і нічого не просить.

Він. Де ж такий звір водиться? Якщо в нього нічого немає, він страждає; якщо він нічого не просить, то нічого й не одержить... і вічно страждатиме.

Я. Ні. Діоген глузував з потреб.

Він. Але ж треба одягатися.

Я. Ні, він ходив голий.

Він. В Атенах тоді було холодненько.

Я. Не так холодно, як тут.

Він. І їли ж там.

Я. Певно.

Він. Чиїм коштом?

Я. Коштом природи. До кого звертається дикун? До землі, тварин, риб, дерев, трав, коріння, струмків.

Він. Не вельми гарний стіл.

Я. Зате великий.

Він. Але кепсько накритий.

Я. Проте з того столу беруть і на наш кладуть.

Він. Але погодьтесь, що наші кухарі, пиріжники, корчмарі, шинкарі, кондитери трохи й свого вміння докладають. Мабуть, у вашого Діогена з його суворою дієтою не таке вже й непокірне було тіло.

Я. Помиляєтеся, циніки були колись те саме, що наші ченці, з такою самою чеснотою. То були атенські кармеліти й кордельєри.

Він. Ловлю вас на слові. Так Діоген теж танцював пантоміму, коли не перед Періклом[\[170\]](#), то хоч перед Лаїс чи Фріною?[\[171\]](#)

Я. Знову помиляєтесь. Йому задля втіхи віддавалась куртизанка, за яку інші дорого платили.

Він. А коли траплялось так, що куртизанка зайнята, а цинікові ніколи...

Я. Він вертався в бочку й обходився без неї.

Він. І ви радите мені теж отак робити?

Я. Голову даю відтяти, що це було б краще, ніж плазувати, принижуватись і проститувати.

Він. Але ж я потребую ліжка, доброго столу, легкого вбрання на літо, спочинку, грошей і ще багато всяких речей, яких я волю краще дістати з чужої ласки, ніж здобувати працею.

Я. Бо ви нероба, ласолюб, негідник, брудна душа.

Він. Я вже вам казав це, здається.

Я. Життєві вигоди, певна річ, мають свою ціну, але ви не відаєте ціни жертви, якою їх здобуваєте. Ви танцюєте, танцювали й танцюватимете свою безглузду пантоміму.

Він. То правда, але мені це не було й не буде важко. Погано я зробив би, коли б пішов іншим шляхом – тільки надвередився б без пуття. Але з того, що ви кажете, я бачу, що моя бідна жіночка була чимось ніби філософом і хоробра вона була, як лев: іноді ми без хліба й без грошей сиділи, усю свою мізерію поспродавши. Я падав на ліжко й голову собі сушив, у кого б його позичити екю на вічне оддання. А вона весела, як горобчик, сідала до клавесину, співала й пригравала. Голос у неї був, як у солов'я, дуже шкода, що ви її не чули. Коли я десь на концерт ішов, то брав її із собою. По

дорозі казав їй: "Ну, пані, покажіть себе, проявіть свій талант і чари, захоплюйте, перемагайте..." Приходили ми. Вона співала, захоплювала, перемагала. Лишенько, я втратив її, бідолашненьку! Крім таланту, в неї рот такий був, що мізинець не пройде, зуби – перлів разок, а очі, ноги, шкіра, щоки, груди! Ноги, як у оленя, стегна й сидні, хоч ліпи. Рано чи пізно вона мала б щонайменш генерального відкупника. Ото була хода, ото були крижі, ох Боже, які крижі!

Тут почав удавати ходу своєї дружини. Дріботів ногами, гнув кирпу, грав віялом, вихляв задом – то був найпотужніший і найсмішніший жарт на наших чепурушок.

Потім повів далі свою мову:

– Я водив її скрізь – у Тюільрі, Пале-Рояль, на бульвари. Так було мені на роду написано: вона не могла лишитися зі мною. Коли вона вранці йшла через вулицю без капелюха, в накидці, ви спинилися б, щоб побачити її, і чотирма пальцями могли б її обійняти, не здушивши. Ті, хто йшов за нею, хто дивився, як ступають її ноженята, хто виміряв її широкі крижі, що їх форму окреслювали легенькі спіднички, – ті додавали кроку; вона підпускала їх, потім раптом обертала до них пару великих чорних блискучих очей, що спиняли їх на місці, бо лице медалі не поступалося її зворотіві. Та лишенько! Я її втратив, і всі мої надії на достаток розвіялися разом з нею. Задля цього тільки я й узяв її, звів її свої плани, і вона була надто прониклива, щоб не зрозуміти їх певності, і надто розсудлива, щоб їх не схвалити.

Тут він зарідав і заплакав, приказуючи:

– Ні, ні, не буде мені розради довіку. З того часу я ченцюю.

Я. З горя?

Він. Коли хочете. А по правді, щоб спокій мати... Та гляньте-но, котра година, бо мені до опери треба.

Я. Що там іде?

Він. Довернь^[172]. Багато гарних речей є в музиці, шкода тільки, що не він перший їх сказав. Серед мертвих завжди знаходяться такі, що завдають клопоту живим, доводячи їх до розпачу. Що ж тут удієш? Quisque suos non patimur manes^[173]. Але вже пів на шосту, чую дзвони, що кличуть до вечерні абата Кане^[174] та й мене^[175]. Прощайте, пане філософе, правда ж, я завжди однаковий?

Я. Лишенько! Так, на жаль.

Він. Хай би мені цього жалю ще років на сорок: сміється той, хто сміється останній.

Примітки

^[1] Народжений вертумнами лихими. (Горацій, Сатири, Кл. II, 7-а) (лат.) – Вертумн, римське божество етрусського походження, яке могло набувати будь-якої подоби. Його вважали богом перетворень і змін пори року.

^[2] ...на прогулянку в Пале-Рояль... – парк паризького палацу Пале-Рояль, побудованого у XVII ст., був у часи Дідро відкритим для публіки. Частину будівель палацу займали торгові приміщення та кафе.

^[3] ...на аржансонській лаві... – улюблена лава Дідро, була розташована в саду

неподалік від маєтку маркіза д'Аржансон. П'єр д'Аржансон (1696-1764), державний діяч, друг Вольтера та енциклопедистів, Дідро присвятив йому видання Енциклопедії.

[4] ...в Рея... - власник кафе "Регентство" в Пале-Рояль, де збирались гравці в шахи. Тут часто бував Дідро.

[5] *Легаль, Філідор, Майо, Фубер* - відомі французькі шахісти XVIII ст. Франсуа Андре Філідор (справжнє ім'я Данікан (1726-1795)) був одним з найсильніших шахістів у світі, автором книги "Аналіз шахової гри" (1749), а також композитором.

[6] *...вийшов від трапистів!..пожив у бернардинському монастирі.* - На відміну від суворого статуту чернечого ордену трапистів, статут бернардинців дозволяв членам братства вільготне життя та обжерливість.

[7] *Кур-ля-Рен* - алея вздовж набережної Сени, створена за наказом Марії Медичі (1616).

[8] *Жан-Батіст Люлі* (1632-1687) - композитор, глава класицизму у французькій музиці, творець придворної опери, яка будувалась на музикальному речитативі.

[9] *...про музичну теорію...* - Жан-Філіпп Рамо написав низку теоретичних творів, головним з яких є "Трактат про гармонію" (1722), де стверджується перевага гармонії над мелодією.

[10] *...поховавши "Флорентіна", він сам буде похований віртуозними італійцями...* - під "Флорентіном" мається на увазі, Жан-Батіст Люлі, який був родом з Італії. Рамо-старший був послідовником оперного стилю Люлі. Французькі просвітники виступали проти них обох, проти музичного речитативу класицистичної опери, за відповідність музики природному рухові мови, а також характерам та почуттям персонажів. У цьому вони спиралися на досвід італійської комічної опери-буфф, яка гастролювала в Парижі у 1752-1754 рр. і викликала полеміку між її прихильниками та епігонами музикального класицизму, (т. зв. "війна буффонів").

[11] *П'єр Карле де Шамблен де Маріво* (1688-1763) - французький письменник, автор романів, комедій. Просвітники виступали проти умовної манірності його стилю.

[12] *Клод Кребійон* (1707-1777) - син драматурга Проспера Кребійона, автор фривольних романів та новел, улюблений автор французької аристократії часів Людовіка XV.

[13] *Клод-Анрі де Біссі, граф де Тіар* (1721-1810) - літератор, член Французької Академії.

[14] *Панна Клерон* - Клер Жозефіна Лері де Латюд (1723-1803), відома драматична актриса. У "Парадоксі про актора" Дідро подає гру Клерон як взірець простоти та природності. В основі її майстерності було не безпосереднє почуття, а раціональний підхід до образу, що відповідало театральним теоріям Дідро. Граф де Біссі був коханцем Клерон.

[15] *Гай Юлій Цезар* (101-44 рр. до н. е.) - не тільки видатний римський полководець та політик, а також історик та оратор.

[16] *Марк Аврелій* (121-180) - римський імператор, філософ-стоїк.

[17] *Сократ* (469-399) - давньогрецький філософ-діалектик.

[18] *Діоген Синопський* (404–323 до н. е.) – давньогрецький філософ-кінік. Діоген заперечував цивілізацію, зокрема державу, проголошував культуру насильством над людиною, вимагав повернення людини до природного стану.

[19] *Фріна* (IV ст. до н. е.) – афінська гетера, відома своєю красою, позувала для скульптора Праксителя.

[20] *Сілен* – давньогрецький міфологічний персонаж, батько сатирів, вихователь бога театру та виноробства Дионіса. Його зображали як веселого товстого діда. Атрибути Сілена – винний міхур, кубок, вінок з плюща, віслик та пантера.

[21] *Тобто безглузда строкатість*. Блазні (арлекіни) носили одяг з різнокольорових шматків.

[22] *Мудрість ченця у Рабле...* – мається на увазі брат Жан, персонаж роману-казки Рабле (1494–1553) "Гаргантюа та Пантагрюель" (книга I, глави 39–40).

[23] *Антуан-Клод Бріассон* – книговидавець, близький до енциклопедистів.

[24] *Барб'є* – паризький торговець шовком.

[25] ...автор "*Андромахи*", "*Британіка*", "*Іфігенії*", "*Федри*", "*Атоли*"? – тобто Жан Расін (1639–1699), відомий французький драматург.

[26] *Шарль Піно Дюкло* (1704–1772) – французький письменник-мораліст, *Ніколя Шарль Жозеф Трюбле* – літератор, член Французької Академії, абат *П'єр Жозеф Тульє д'Олів'є* (1683–1768) – філолог, член Академії. Дідро іронізує, коли порівнює цих людей з Вольтером.

[27] *Жан-Батіст Грез* (1725–1805) – французький художник, майстер жанрового живопису. Дідро був прихильником творчості Греза.

[28] *Мероп* – героїня трагедії Вольтера "Мероп" (1743), в образі якої сплітаються материнська любов та громадянський обов'язок.

[29] "*Магомет*" (1714) – трагедія Вольтера, спрямована проти релігійного фанатизму.

[30] *Рене Школя де Моно* (1714–1792) – канцлер Франції за часів Людовіка XV, у 1771 році він розпустив парламент (верховний суд). Вольтер, який ворогував з парламентом через підтримку ним церкви, хвалебно оцінив цю акцію Моно у своїх віршах та листах.

[31] "*Галантна Індія*", "*Глибокі безодні Тенара*", "*Ніч, вічна ніч*" – популярні арії з опери-балета Ж.-Ф.Рамо "Галантна Індія".

[32] *Шарль Паліссо* (1730–1814), *Антуан-Александр Пуенсіне* (1735–1769), *Елі Фрерон-батько* (1718–1776), *Луї Фреронсин* (1754–1802) – реакційні літератори, ідейні вороги енциклопедистів. *Жозеф Лапорт* (1713–1779) – редактор журналу "Літературний оглядач", постійно коливався між табором просвітників та табором Флерона.

[33] "*Три віки французької літератури*" (ПІТ) – твір абата Антуана Сабатьє де Кастра (у співавторстві з Паліссо), де надається схвальна оцінка творів ворогів енциклопедистів.

[34] *Стайня герцога де Субіза* була притулком для збіднілої інтелігенції.

[35] *П'єр Оноре Роббе де Бовезе* (1714-1792) - пересічний поет тих часів. Прізвисько "приятель" закріпилось за ним після того, як він у 1768 р. отримав королівську пенсію і поселився в Сен-Жерменському палаці.

[36] *Я впав би до ніг божества...* - йдеться про Аделаїду Юс (1734-1805), актрису театру "Комеді Франсез".

[37] *...пан В'єйяр каже, що вона така добра!* - В'єйяр, син управляючого мінеральних Ван в Пассі, був сусідом скарбника відомства особливих надходжень Бертена д'Альтіньї. Останній застав В'єйяра із своєю коханкою Аделаїдою Юс, яка була у нього на утриманні. Епізод цей став джерелом для різного роду пліток і був детально розказаний у листах Дідро до Софі Волан.

[38] *...Рамо, син пана Рамо - діжонського аптекаря...* - Батько Рамо був в Діжоні не аптекарем, а вчителем музики.

[39] Справжнє ім'я *Луї Каролі* (1717-1806), відомий за тих часів драматург, портретист, архітектор, гравер. Створив портрети Рамо, Дідро, Гольбаха, М. Грімма.

[40] Тогочасна комедійна акторка.

[41] *Ніколя Сильвестр Берж'є* (1718-1790) - богослов, театральний цензор, автор памфлета "Аналіз матеріалізму, або Спростування "Системи природи", спрямованого проти книги Гольбаха.

[42] *Герцогиня де Ламарк* - впливова придворна дама, покровителька Паліссо.

[43] О нечисте дорогоцінна (лат.).

[44] *Самюель Бернар* (1651-1739) - мільйонер-відкупщик, який надав гроші під заставу королівському двору при Людовіку XIV та Людовіку XV.

[45] *П'єтро Локателлі* (1694-1764) - італійський композитор та скрипаль-віртуоз.

[46] *Феррарі та Кіабрано* - італійські скрипалі-віртуози, які гастролювали в Парижі у 1751-1758 рр.

[47] *Доменіко Альберті* (1710-1740), італійський композитор. *Бальтасаре Галюппі* (1706-1785), італійський композитор венеціанської оперної школи.

[48] *...до Люксембурзького саду...* - Люксембурзький парк в центрі Парижа.

[49] *Алея Зітхань* - алея в Люксембурзькому парку. В західній частині парку також була Алея Філософів.

[50] *Була в мене жінка...* - у сорокарічному віці Жан-Франсуа Рамо одружився з двадцятирічною Урсулою Прюше, яка померла чотири роки по тому.

[51] *Припустімо, вісім років.* - Дочка Дідро, Марія-Анжеліка народилась 2 вересня 1753 р.

[52] Жан Лерон д'Аламбер (1717-1783) - філософ та математик. Разом з Дідро працював над створенням Енциклопедії, для якої написав вступну статтю ("Нариси про походження та розвиток науки") та розділи з математики та фізики. Член Академії наук, постійний секретар Французької Академії.

[53] *Марія Жанна Лем'єр* (1833-1886) - оперна співачка, виступала в багатьох операх Рамо.

[54] *Весталка* - у римській міфології жриця богині Вести. Весталки давали

обітницю зберігати цнотливість.

[55] *Софія Арну* (1740-1802) - оперна співачка, ліричне сопрано. Виступала в операх Рамо та Глюка. Залишила по собі мемуари "Арнульдiana".

[56] *...свого графчука покинула...* - Йдеться про графа Луї де Лораге (1733-1824), коханця Арну.

[57] *Бертен д'Антії* - генеральний контролер фінансів.

[58] *Дід'є-Фрасуа-Аркле де Монтамі* - друг Дідро, винайшов особливий спосіб розпису фарфору. Лораге надав Монтамі матеріальну підтримку та привласнив собі його винахід.

[59] *П'єр Луї Превіль* (1721-1799) - актор "Комеді Франсез", який виконував одночасно п'ять ролей в комедії Еміля Бурсо (1638-1701) "Галантний Меркурій" (1683).

[60] *Марія-Франсуаза Дюменіль* (1713-1802) - відома трагічна акторка, яка виконувала в "Комеді Франсез" головні ролі в трагедіях Расіна, Вольтера. Дідро в "Парадоксі про актора" протиставляв її патетичну гру грі Клерон.

[61] *Чутка йде, що Вольтер помер...* - у 1753, 1760, 1762 рр. під час повідомлень про хвороби Вольтера його вороги поширювали чутки про його смерть.

[62] За цими картками оплачувано лекції.

[63] *Жавільє* - вчитель танців в Парижі. Належав до родини танцюрів Паризької опери (батько та три сини).

[64] *Барон де Багге* - паризький меломан, голландець за походженням. Влаштував концерти, що користувались популярністю.

[65] *Ідіотизми* - Дідро надає автентичний грецький еквівалент лінгвістичного терміну "ідіома", тобто мовна своєрідність, особливість.

[66] *Бернар ле Бов'є де Фонтенель* (1657-1757) - французький письменник, філософ, послідовник Декарта, один із попередників просвітників.

[67] *Основний бас мого любого дядька...* - у працях Рамо, присвячених музикальній теорії, розроблялось положення про "основний бас", реальний або який мається на увазі. Йому надавалося цифрове визначення, яке вказувало на походження акорду та його місце в музикальному ладу.

[68] *Дешан* (1730-1775) - танцівниця, яка була на утриманні герцога Орлеанського, генерального відкупщика Бріссара та інших знатних осіб, відома своїми скандальними поведінками.

[69] *Гімар* (1743-1816) - сценічне ім'я відомої балерини Марі-Мадлен Морель (1743-1816), яка виступала в опері-балеті "Кастор та Поллукс".

[70] Маються на увазі приживали, блазні, підлесники генерального відкупщика Вільмор'єна.

[71] *Жорж Луї Леклерк де Бюффон* (1707-1788) - природознавець, автор твору "Природна історія" (1749-1788, 1-36 тт.), "Епохи природи" (1778), співробітник Енциклопедії.

[72] *Шарль Луї де Сегонда граф де Монтеск'є* (1689-1755) - філософ, історик, соціолог, письменник, представник старшого покоління просвітників.

[73] *Намнемо боки всім отаким катончикам...* – маються на увазі *Катон Старший* (234-195 рр. до н. е.) та *Катон Молодший* (95-46 до н. е.), державні діячі Риму, ревнителі суворих моральних канонів.

[74] Тут Дідро віддає належне Вольтеру, який домігся перегляду паризьким парламентом справи кальвініста Жана Каласа (1698-1762), тулузького торговця, хибно звинуваченого єзуїтами у вбивстві власного сина, який начебто хотів перейти у католицизм. Каласа було колесовано. Трьохрічна боротьба Вольтера за посмертну реабілітацію пам'яті Каласа та відновлення прав членів його родини підняла прогресивні кола країни проти релігійного фанатизму.

[75] *Один мій знайомий подався аж у Картахену...* – в одному з листів до Софі Волан (1776 р.) Дідро розповідає історію шотландського лікаря Хупа, близького до кола енциклопедистів. *Картахена* – місто в Іспанії.

[76] *Шарль Луї Жак де Ламорльєр* (1701-1785), письменник, автор роману "Ангола", користувався славою скандаліста та нахаби, очолював банду паризьких театральних клакерів.

[77] *"Монастирський воротарь"* (1744) – анонімний еротичний роман, авторство якого приписували абату Латушу.

[78] *"Аретінові постаті"* – маються на увазі сонети Аретіно до еротичних малюнків Джуліо Романо. П'єтро Аретіно (справжнє ім'я П'єтро Баччі, 1492-1556) – італійський автор доби Відродження.

[79] *Отець Ноель* – монах-бенедиктинець з Реймса, вчений, який сконструював мікроскоп, після чого його залишили при дворі Людовіка XV.

[80] Надзвичайна товстуха, персонаж твору Поля Скаррона (1610-1660) "Критичний роман".

[81] Крім того (лат.).

[82] *Луї Пуенсіне де Сіврі* – поет-трагік, та *Анрі Пуенсіне де Нуарвіль*.

[83] *Франсуа Тома Бакюляр* (1718-1805) – французький письменник, користувався заступництвом Вольтера, друг Пуенсіне де Нуарвіля. Наприкінці життя став приживалою в багатих домах Парижа.

[84] *...від славетного Стентора...* – персонаж "Іліади" Гомера, мав надзвичайно гучний голос.

[85] *Етьєн Мішель Буре* (1710-1777), генеральний відкупщик при дворі Людовіка XV, мав надзвичайно великий статок, відрізнявся надмірним марнотратством та лакейською догідливістю перед двором короля.

[86] Одного разу, коли Людовік XV відвідав Буре в його заміському маєтку, королю піднесли книгу під назвою "Справжнє блаженство", на першій сторінці якої було написано: "Король відвідав Буре". Іншим разом, по дорозі короля з Версаля до маєтку Буре, останній наказав розставити людей зі смолоскипами.

[87] *Міністр-хранитель королівської печатки* – мається на увазі хранитель королівської печатки Жан-Батіст Мажо Дарнувіль (1701-1794), колишній головний контролер фінансів за Людовіка XV. Мажо протегував Буре за його послуги.

[88] *Сімара* – мантія.

[89] *Анрі де ла Тур д'Овернь, віконт де Тюрєн* (1611-1675) – видатний полководець, маршал Франції.

[90] *Себастьян Лепретр де Вобан* (1633-1707) – маршал Франції.

[91] *Клодіна-Александра Терєн, маркіза де Тансен* (1682-1749) – французька письменниця, мати д'Аламбера. Хазяйка літературного салону, мала великий вплив при дворі завдяки своїм зв'язкам з регентом та кардиналом Дюбуа.

[92] *...його брата кардинала...* – мається на увазі брат маркізи, кардинал П'єр Герєн де Тансен (1680-1758).

[93] *Данжєвіль* (справжнє ім'я Анна Марія Бото, 1714-1796), актриса "Комеді Франсєз", виконувала ролі субреток. Рамо натякає на випадок, який стався в цьому театрі у 1772 році. Під час відновлення постановки трагедії Тома Корнєля "Граф Ессєкс", Аделаїда Юс взяла на себе роль герцогині, якої домагалася Клерон. Тоді остання вибрала для себе маленьку роль наперсниці. Глядач зустрів її гучними оплесками та освистав Юс.

[94] Шлунок – великий натхненник (лат.).

[95] *"Зара"* (1751) – трагедія Паліссо, витримала тільки три вистави.

[96] *"Великодушні облудники"* – комедія "Сирота, або Великодушний облудник" (1758) Антуана Бре (1717-1792), маловідомого автора та драматурга, не мала успіху.

[97] *Тіре де Монсож* – відкупщик пошти за Людовіка XV, як і Вільмор'єн, був зятем генерального відкупщика Буре.

[98] *"Філософи"* (1760) – комедія Паліссо, пасквіль на просвітників. У сцені з рознощиком в наклепницькому контексті згадується ім'я Дідро.

[99] *"Збабіла теологія, або Жінка-лікар"* (1731), комедія Гійома-Гіацинта Бужана, сатира на янсєністів.

[100] *Абат Леблан* (1707-1781) – посередній французький автор.

[101] *Шарль Батте* (1713-1780) – письменник та теоретик мистецтва, у працях якого висувалась концепція наслідування природи в поєднанні з естетикою умовності рококо. Дідро вважав головний твір Батте "Витончені мистецтва, зведені до єдиного принципу" (1746) позбавленим наукової послідовності.

[102] *Алексіс Пірон* (1689-1773) – французький поет та драматург, відомий представник так званої "легкої поезії", автор комедії "Метроманія" (1738), яка мала успіх.

[103] *...уривками зі своєї поеми на тему, в якій він знається досконало.* – поема Роббе де Бовєзе була написана на тему сифілісу, з цього приводу Пірон заявив, що автор "весь з'їдений сифілісом"

[104] *Теофраст* (372-287 до н. е.) – давньогрецький філософ та мораліст, природознавець, автор збірки нарисів "Характери", де надані описи людських типів ("Про скупість", "Про улєсливість", "Про марносластво" тощо).

[105] *Жан де Лабрюєр* (1645-1696), французький автор доби Класицизму, переклав французькою збірку Теофраста "Характери", у власній книзі "Характери, або

Звичаї цього століття" (1688-1696) критично зобразив сучасне йому суспільство.

[106] "Опера Комік" – театр в Парижі.

[107] "Аван-Кур'єр", "Птіт-Афіш", "Анне літтерер", "Обсерватор літтерер", "Сансер ебдомадер" – періодичні видання, які виступали проти просвітників.

[108] ...зажерливий попик... – йдеться про абата Жозефа де Лапорта.

[109] Клод Жозеф Дора (1734-1780) – поет та драматург, творець фривольної, еротичної поезії.

[110] Сидить наче великий пройдисвіт між двох шахраїв (*італ.*).

[111] Міку, Крікет – прізвиська кицьок актриси Данжевіль.

[112] Лебрен де Гранвіль (помер близько 1765 р.) – редактор журналу "Літературна слава" (1761), був близьким до кола Фрерона та Паліссо.

[113] Рей – богослов, автор книги "Філософські роздуми про християнство" (1785).

[114] Мішель Антуан Давід – книговидавець, брав участь у виданні Енциклопедії, паралельно з цим допомагав Паліссо видавати його газету.

[115] Клод-Адріан Гельвецій (1715-1771) – французький філософ-просвітник, друг Дідро. Співпрацював в Енциклопедії. Паліссо вивів його разом з Дідро у "Філософах".

[116] ...знічев'я примушує свого приятеля зректись релігії... – натяк на містифікацію Паліссо, який запевняв свого приятеля Пуансіне, що прусський король надасть останньому місце вихователя свого сина, якщо Пуансіне перейде в протестантство.

[117] Правдами і неправдами (*лат.*).

[118] Натяк на комедію Паліссо "Небезпечна людина" (1770), в якій Паліссо зобразив сам себе. Комедію було видано анонімно, у такий спосіб Паліссо сподівався забезпечити собі скандальний успіх. Він сам домігся заборони цього твору, після чого видав його за кордоном, але п'єса зазнала невдачі.

[119] ...гладка графіне... – мається на увазі графиня де Ламарк, заступниця Паліссо.

[120] Авіньйонський відступник – Паліссо втік з Авіньйону, де вкрав гроші своїх клієнтів. У терміні "відступник", ймовірно, міститься натяк на релігійні чвари XIV ст., коли в Римі був один папа, а в Авіньйоні – інший.

[121] Сбір – нижчий прислужник інквізиції.

[122] Санбеніто – жовтий балахон, який інквізитори одягали на засуджених до спалення.

[123] Хай живе Маскарілл – владар шахраїв (*лат.*). Маскарілл – тип слуги-шахрая та інтригана в комедіях XVII-XVIII ст.

[124] Еджидіо Ромальдо Дюні (1709-1775), італійський композитор, знайомий з Дідро, з 1757 р. жив у Франції, був одним з творців комічної опери.

[125] "Ой бідний, бідний я", "О земле, прийми скарги мої" – арії з комічної опери Дюні "Острів божевільних", 1761.

[126] "Гасне серце моє!" – арія з комічної опери Філідора "Коваль", 1761.

[127] Андре Кампра (1660-1744), Андре Детуш (1669-1749), Жан-Жозеф Муре (1682-1738), французькі композитори, епігони галантно-пасторального стилю Люллі.

[128] *"Молитва" Перголезе* - "Богородиця скорботна", твір кантатно-ораторного жанру Джованні Батіста Перголезе (1710-1736), видатного італійського композитора, представника неаполітанської оперної школи.

[129] *"Покоївка-панна"* (1733) - комічна опера Перголезе, виконувалась як інтермедія до його опери *"Гордий полонений"* (1733).

[130] *"Траколло"* (*"Лів'єтта та Траколло"*) - інтермедія цього ж автора до вистави *"Адріан в Сирії"*. Постановка *"Покоївки-панни"* італійською трупю в Парижі у 1752 р. викликала *"Війну буфонів"*.

[131] *"Танкред"* (1702), *"Галантна Європа"* (1697) - опера та балет Кампра. *"Іссе"* (1697) - опера та героїчна пастораль Детуша. *"Індія"* та ін. - опери Ж.-Ф. Рамо. *"Арміда"* (1686) - опера Люллі - навидатніший твір французького музикального класицизму.

[132] *"Рагонда"* (1742), опера-дивертисмент Муре, *"Платея, або Ревнива Юнона"* (1742) - комічний балет Рамо.

[133] Франсуа Ребель (1701-1775) та Франсуа Франкер (1698-1787), композитори та диригенти Паризької опери.

[134] *...провулковій Академії...* - в провулку Пале-Рояля до пожежі 1763 року знаходилась будівля Королівської академії музики. Публіка очікувала в черзі, перш ніж потрапити до зали, нерідко між меломанами виникали сутички.

[135] *"Маляр, закоханий у свою модель"* - комічна опера Дюні.

[136] Перша опера - Муре, друга - Рамо.

[137] Маються на увазі академіки Анрі Луї Дюамель дю Монсо (1700-1782), ботанік, автор керівництва *"Мистецтво вугляра"*, та його брат, Жан-Гійом Дюамель де Дененвільє (1730-1816), автор праці *"Підземна геометрія"*, керівництво для вуглекопів.

[138] *"Позовниця"* (1762) - комедія Шарля-Сімона Фавара з аріями Дюні.

[139] *"Бідна моя голівонька"*, *"Пане, пане, відпустіть мене"*, *"О земле, прийми моє золото, прийми скарби мої, мою душу, мою душу, життя моє! О земле!"*, *"Ось миленький, ось миленький!"* - арії з *"Острова божевільних"* Дюні.

[140] *"Aspettare e non venire..."*, *"A Zerbina penserete..."*, *"Sempre in contrasti con te si sta..."* (італ.) - *"Чекати і не приходить..."*, *"Подумати про Жербіну..."*, *"Завжди з тобою доводиться сперечатися..."* - арії з опери *"Покоївка-панна..."* Перголезе.

[141] *...уриєвки з "Плачів" Жомеллі.* - Ніколо Жомеллі (1714-1774), італійський композитор.

[142] *"Чекаю світанку"* - монолог з героїчної опери Люллі *"Роланд"* на слова Ф. Кіно.

[143] *"Бліді свічки, і світло страшніше від темряви"*, *"Бог тартару, бог забуття"* - арії з опери Рамо *"Кастор та Поллукс"*.

[144] *Саксонець* - прізвисько Іоганна Адольфа Гассе (1699-1783), німецького композитора, адепта неаполітанської оперної школи.

[145] *Доменіко Терраделья* (1711-1751) - італійський композитор неаполітанської школи.

[146] *Томмазо Траєтта* (1727-1779) - італійський композитор, представник

неаполітанської школи.

[147] *П'єтро Метастазіо* (П'єтро Трапассі, 1698-1782) - італійський поет, драматург, оперний лібретист, засновник героїчної опери. На його тексти писали опери Гендель, Гайдн, Глюк, Моцарт та ін.

[148] *Філіпп Кіно* (1635-1688) - французький поет та драматург, автор трагедій та лібрето до опер Люллі.

[149] *Антуан Гудар де Ламотт* (1670-1731) - французький поет, лібретист, критик.

[150] *Демосфен* (384-322 до н. е.) - давньогрецький політичний діяч, один із найвідоміших ораторів античності.

[151] "*Роздуми, або Сентенції та моральні максими*" (1664) - збірка афоризмів Франсуа де Ларошфуко (1613-1680), французького письменника-мораліста. "Роздуми" - являють собою тонкий аналіз звичаїв сучасного автору суспільства.

[152] "*Думки*" *Паскаля* - "Думки про релігію та деякі інші питання" (1669) Блеза Паскаля (1623-1662), видатного французького математика, фізика, філософа, письменника.

[153] ...коли наводили вставне речення з "*Арміди*"... - речитатив з опери Люллі "*Арміда*".

[154] *Самюель фон Пуффендорф* (1632-1694) - німецький історик, правознавець.

[155] *Гроцій* (Гуго де Гроот, 1583-1645) - голландський філософ, юрист, засновник теорії міжнародного права, автор твору "Право війни та миру" (*De jure beui ad pacis*, 1625).

[156] *Леонардо Лео* (1694-1744) та *Леонардо Вінчі* (1690-1726), італійські композитори, майстри неаполітанської оперної школи.

[157] *Жанна Антуанетта маркіза де Помпадур* (1721-1764) - фаворитка Людовіка, мала літературний салон, сприяла розвитку мистецтв, впливала на політику.

[158] *Маленька Мармот* - мається на увазі Жюстіна Фавар (1727-1772), відома французька акторка, виконувала роль савоярки в комедії "Вечір на бульварах" (1758), написаної її чоловіком Шарлем-Сімоном Фаваром.

[159] "*Дитина арлекіна*" - комедія Карло Гольдоні (1707-1793), з успіхом йшла в Парижі, в театрі Італійської комедії (1761).

[160] ...лишаюсь коло *Мемнонової статуї*... - Мемнон, один з героїв Троянської війни, син богині світанку Еос. Статуєю Мемнона давні греки називали статую єгипетського фараона Аменхотепа III у Фівах. Легенда розповідала, що ця статуя співала, коли її торкалось сонячне проміння, так Мемнон вітав свою мати Еос.

[161] *Рінальдо да Капуа* (1715-1771) - італійський композитор, комічні опери якого мали успіх під час гастролей італійської опери-буф.

[162] *Джузеппе Тартіні* (1692-1770) - італійський скрипаль та композитор, теоретик музики.

[163] *Бочка Данаїд* - в метафоричному значенні - нескінченна безплідна праця. Данаїди - п'ятдесят дочок аргоського царя Даная, які, крім одної, у шлюбну ніч убили

своїх чоловіків, за що були засуджені богами довіку наповняти водою бездонну бочку в царстві померлих.

[164] *Епіцикл Меркурія* - вислів, запозичений у Мішеля Монтеня (1533-1594), французького філософа-скептика. "Злізти на епіцикл Меркурія" - піднятися до піднебесся. *Епіцикл* - крива руху планети в системі світобудови Птолемея.

[165] *Рене Антуан де Реомюр* (1683-1757) - французький фізик та природознавець.

[166] *Жан-Жорж Новер* (1727-1810) - французький балетмейстер, реформатор хореографії.

[167] *Фердінандо Галіані* (1728-1787) - італійський економіст, просвітник, автор твору "Діалоги про торгівлю хлібом".

[168] *Панталоне* - традиційний персонаж італійської комедії масок (комедія дель арте), буркотливий, скупий, хтивий старий, якого обдурюють молоді коханки.

[169] ...автор "Спростувань" перед єпископом Орлеанським... - йдеться про Габріеля Гоша, видавця журналу "Аналіз та спростування різних сучасних творів, спрямованих проти релігії" (1753-1765). За цей твір Гоша отримав абатство. Пізніше він випросив у єпископа Орлеанського, який завідував наданням бенефіцій у Франції, вигіднішу парафію.

[170] *Перікл* (495-429 до н. е.) - афінський політик.

[171] *Лаїс, Фріна* - афінські гетери (IV ст. до н. е.).

[172] *Довернь* - йдеться про оперу Антуана Доверія (1713-1797), французького композитора та диригента.

[173] *Кожен свою кару відбуде* (лат.) - Вергілій, "Енеїда", kh.VI, вірш 743.

[174] *Абат Етьєн Кане* (1694-1782), французький літератор, член Академії, друг д'Аламбера, меломан.

[175] ...та й мене. - з кафе "Регентство" було чути дзвони, які сповіщали про відкриття оперних кас.